

Steffen Hartje

Aktivt medborgerskab
demokratiudvikling
og globalisering

Hvordan kan
medborgerskabstanken
fornyes?

Indhold

KAPITEL I LIVSFORSKENTRISME

Truslen mod samfundets sammenhængskraft 5

Forskellige livsformer 10

Livsformscentrisme 14

KAPITEL II HVORDAN STYRKES DET NATIONALE FÆLLESSKAB I EN ÅBEN VERDEN?

Hvad er et aktivt medborgerskab? 16

Medborgerskabet set i historisk perspektiv 17

Medborgerskabet efter Den Franske Revolution og under industrialiseringen 24

Medborgerskab i industrisamfundet 29

Medborgerskab i vidensamfundet 36

Hvilke elementer kan et nyt medborgerskab indeholde? 41

KAPITEL III DEN NYE MEDBORGER

Hvad kan danne rammen om et nyt medborgerskab? 47

Medborgerskab inden for rammerne af en global institution 49

Medborgerskab inden for rammerne af EU 53

Det triangulære medborgerskab	60
Hensynet til de kulturelle minoriteter	63

KAPITEL IV MEDBORGERSKAB OG DEMOKRATIOPFATTELSE

Repræsentativ og deltagende	70
Den danske demokratiopfattelse	71
Hvordan kan et nyt medborgerskab udvikles i vidensamfundet?	74

KAPITEL V AKTIVT MEDBORGERSKAB I PRAKSIS

Læring i aktivt medborgerskab	77
Hvilket indhold kan læring i medborgerskab have?	79
Planlægning af læring i aktivt medborgerskab	80

KAPITEL VI

Afsluttende bemærkninger	84
--------------------------	----

KAPITEL VII

Noter	86
Litteratur	87

*Frihed betyder kærlighed
på tværs af etniske og religiøse skillelinjer
og retten til at definere og nyskabe
din kultur og identitet*

*Shabana Rehman
(norsk stand-up-komiker
af parkistansk herkomst)*

Livsformscentrisme

Truslen mod samfundets sammenhængskraft

Den homogenitet, der har været et af de væsentligste karaktertræk ved Danmark og den danske kultur siden sidste halvdel af det 19. århundrede, er tilsyneladende ved at miste en del af sin kraft. Det er ikke mere muligt i samme grad som tidligere at fastholde et fællesskab om danske værdier i en verden, der i stadig højere grad bliver internationaliseret og globaliseret i takt med den hastige udvikling af it-teknologien.

Det er tilsyneladende svært for mange danskere at acceptere denne udvikling og dermed erkende, at vi ikke mere er et fælles sprogområde med en lang række fælles holdninger til familien, religion, kønsroller, demokrati osv.

Danskerne har i mange år levet et meget beskyttet liv med en stærk national tradition, der er blevet udviklet fra den sidste halvdel af det 19. århundrede af blandt andet Grundtvig og H.C. Andersen og frem til 1960'erne.

Denne enhedskultur blev første gang udfordret i 1960'erne, hvor et større antal gæstearbejdere kom til landet. Gruppen af „fremmede“ forårsagede dog ikke nogen større trussel, da de blev betragtet som noget midlertidigt. Det var desuden bekvemt, at der kom nogle, der kunne tage de mindst eftertragtede job under højkonjunktoren.

Gæstearbejderne blev først opfattet som et problem, da det viste sig, at mange af dem ikke rejste hjem igen, men

blev boende i landet uden at overtage den danske kultur-
opfattelse og de danske værdier.

Det var først, da denne gruppe af nydanskere senere blev udvidet med andre grupper af indvandrere og flygtninge, at mange danskere for alvor begyndte at opfatte dem som en trussel mod den danske kultur. De blev nervøse over tilstedeværelsen af folk med andre kulturværdier og usikre på, hvordan de skulle håndtere den nye situation. De havde desuden svært ved at forstå, at indvandrerne ikke umiddelbart lod sig integrere i det danske samfund. Som følge heraf kom mange danskere til at lide af berøringsangst over for de nye borgere og havde svært ved at formulere, hvilke krav de kunne stille til dem.

Denne berøringsangst er tilsyneladende ikke blevet mindre med årene. Et stort antal danskere ser stadig indvandrerne og den globalisering, som de er et produkt af, som et problem i stedet for at se dem som en udviklingsmulighed. Det er desuden paradoksalt, at samtidig med at vi kræver, at indvandrerne skal lade sig integrere i det danske samfund ved at overtage den danske kultur, undlader vi selv at sætte os ind i andre kulturer. Som Klaus Rifbjerg meget præcist formulerer det i en samtale med *Neue Zürcher Zeitung*: „Jeg har fornemmelsen af, at mange mennesker (danskere) ikke sætter sig ind i andre kulturer, selvom de holder ferie i Spanien eller andre steder. Uanset hvor de befinder sig, leder de efter det, som de kender. Undskyld mig, nu er jeg meget direkte: Vi er et ekstremt provinsielt land.“¹ Kampen for at fastholde den nationale enhed, den udbredte provinsialisme og troen på, at vi er „verdens bedste land“, blokerer for, at vi kan udnytte de positive aspekter af globaliseringen og internationaliseringen.

Partier på både venstre- og højrefløjen forsøger at begrænse globaliseringens indflydelse på det danske samfund. Store dele af venstrefløjen frygter globaliseringen, fordi de heri ser en trussel mod det danske demokrati og den danske velfærdspolitik, men de kunne lige så godt have set en mulighed for, at man gennem globaliseringen og etableringen af overstatslige organer kunne få bedre mulighed for at begrænse de værste følgevirkninger af det frie marked.

Dele af højrefløjen frygter globaliseringen, fordi de opfatter den som en trussel mod de traditionelle borgerlige værdier (familie og religion) og har meget svært ved at se noget positivt i et multietnisk samfund. Set ud fra et erhvervs-synspunkt giver globaliseringen ellers en række muligheder, der burde kunne fjerne denne skepsis: bedre muligheder for at erobre nye markeder, større udbud af arbejdskraft. Men disse muligheder overskygges af frygten for, at Danmark skal blive et multietnisk samfund.

Myten om at vi er „verdens bedste land“

Det er i grunden lidt mærkeligt, at frygten for internationalisme og globalisering stadig er så stor i Danmark, fordi myten om, at vi er „verdens bedste samfund“, har lidt mange knæk i de seneste årtier. Vi har ikke, som vi troede, verdens bedste uddannelsessektor, ældrepleje, sundhedsvæsen m.m., og det bliver tilsyneladende også sværere og sværere at fastholde den solidaritet, der er hele velfærdssamfundets grundlag. Den sidste valgkamp viste desværre ganske tydeligt, at landet er ved at udvikle sig til et gruppesamfund, hvor forskellige livsformer står stejlt over for hinanden, og hvor populistiske holdninger bliver mere og mere toneangivende i dansk politik og i den danske offentlighed.

Troen på, at vi er foreningernes land, passer måske heller ikke mere. Det danske fritidsliv bliver i stadig højere grad præget af, at vi slapper af i rollen som forbruger med forskellige former for kommercielle underholdningstilbud.

For eksempel ser vi stadig mere fjernsyn, og det er blevet almindeligt at have 2 til 3 fjernsyn i hvert hjem. Så man ikke mere behøver at skændes om, hvad man skal se. Fjernsynskiggeri er ikke i samme grad som tidligere knyttet til fællesskabet i familien. Det er i høj grad blevet individualiseret og fylder meget af den tid, vi ikke sover.

Det underholdende arbejde

At det passive kulturforbrug fylder så meget i vores fritid, hænger formodentligt sammen med, at arbejdet kræver flere og flere mentale resurser, og mange derfor ikke orker at være aktive i fritiden og i stedet vælger at lade sig underholde.

Grunden til, at arbejdet kræver flere resurser, er paradoksalt nok, at det er blevet mere interessant. Flere og flere er så glade for at arbejde, at de har svært ved at slippe det, når de får fri. Ikke mindst de, der arbejder med it-teknologien, har en positiv holdning til arbejdet. For mange af dem er arbejdet på samme tid underholdende og en pligt.

De kræver, at arbejdet er personligt udviklende, og at de har stor indflydelse på selve arbejdsprocessen. Til gengæld lægger de mange personlige resurser i arbejdsprocessen og arbejder ofte under et stort arbejdspress.

Flere og flere klager derfor over arbejdspresset i deres arbejdsliv². Vi arbejder mere og mere effektivt. – Tempoet bliver højere og højere, og travlheden i arbejdsprocessen flyder over i familie- og fritidslivet. Hvad der både kan skyldes, at folk laver egentlige arbejdsopgaver derhjemme, og at det

høje arbejdstempo er gået dem i blodet, så de bliver rastløse og automatisk fortsætter med at have et højt aktivitetsniveau.

Frygten for at blive hægtet af udviklingen og den konstante jagt på kompetencer gør heller ikke situationen bedre. Kravet om, at man skal være omstillingsparat og hele tiden udvikle de personlige kompetencer på arbejdsmarkedet, smitter også af på fritidslivet. Den ensidige fokusering på erhvervskompetencer (vækst) kommer let til at undertrykke andre menneskelige udviklingspotentialer. At vokse og udvikle sig som menneske drejer sig ikke kun om at udvikle erhvervskompetencer. Vi er alt for fokuseret på afkast/udbytte samt den efterfølgende mulighed for forbrug.

Følgevirkninger af ræset: mange depressioner, alt for hurtig nedslidning. En WHO-rapport fastslår, at over 340 millioner mennesker i den vestlige verden årligt får stillet diagnosen depression, og det er påvist, at stress i længere tid kan give depressioner. I en kraftige stress-overbelastning kan man miste sin realitetssans, man kan have svært ved at huske. Situationen kan true ens selvbillede – man føler sig utilstrækkelig.

Tendensen hen imod en øget forbrugerisme og mere stress i hverdagen er naturligvis ikke kun et dansk fænomen, men en tendens i hele den vestlige verden. Vi er imidlertid ikke et foregangsland på disse områder ved at sætte andre dagsordner for, hvordan livet kan leves.

Tværtimod virker det, som om at vi sammenlignet med vores naboer er et af de lande, der satser mest ensidigt på økonomisk vækst. Det er markedet og den økonomiske politik, der sætter dagsordnen for, hvad der skal prioriteres, og hvad der ikke skal. Det er blandt andet årsagen til, at folkeoplysningen er ved at blive kørt helt ud på et sidespor. Om-

rådet har ikke den store politiske interesse, fordi det ikke er direkte erhvervskvalificerende.

Den øgede forbrugerisme sætter sig også igennem på den måde, som danskerne deltager i foreningslivet på. For stadig flere er det forpligtende fællesskab lig med at betale det årlige girokort, hvorefter de lader andre om at være træner, stille borde op og sidde i bestyrelsen. De har jo betalt og har derfor ret til at forbruge. Jan Lindhardt beskriver dette økonomiske overherredømme meget præcist i et interview i Politiken i forbindelse med udgivelsen af sin bog „De syv dødsynder“: „Når jeg køber et nyt hus, så overvejer jeg, om jeg skal melde mig ind i grundejerforeningen, som er det sociale fællesskab der. Men jeg melder mig kun ind, hvis jeg kan bruge det til noget. Vi har svært ved tænke i fællesskaber. Kærligheden mellem mand og kvinde tænker vi ikke i økonomiske kategorier, men det er også undtagelsen. Der går ikke alene gerrighed i økonomien, men også i psykologien. Mennesket ses ikke som et modtagende væsen, men som et behovsvæsen, der rækker ud for at få dækket sine behov.“³

Forskellige livsformer

Billedet af Danmark som et homogent velfærdssamfund, der bygger på folkelige fællesskaber og solidaritet i forhold til de svageste, er således ved at krakelere. Vi er ved at udvikle os til et gruppesamfund med stadig større kulturelle modsætninger.

Der er 2 forskellige livsformer, der dominerer samfundet i dag:

- Lønarbejderlivsformen, der er tæt knyttet til industri-samfundet.

- Karrierelivsformen, der peger frem mod det digitale samfund.

De største kulturelle modsætninger går ikke, som mange tror, mellem danskere og indvandrere, men mellem løn-arbejderlivsformen og karrierelivsformen.

Etnologen Thomas Højrup⁴ har i sit arbejde kunnet registrere, at lønarbejderlivsformen er skarpt adskilt fra karrierelivsformen, og de 2 former har utroligt svært ved at forstå hinanden: „Mens den ene gruppe arbejder for at leve, lever den anden for at arbejde – og den forskel skaber i sagens natur forskellige livsindstillinger. 'Hvorfor arbejder de altid?' spørger lønarbejderen hovedrystende, og konstaterer om ham, der lever karrierelivsformen, at 'han har jo aldrig tid til livets egentlige værdier: familien, rejsen, fisketuren o.s.v.' Og karrierelivsformen er ikke bedre. Her synes man nærmest, at det er synd, at lønarbejderen er tvunget til at have et så kedeligt og rutinepræget arbejde – og så endda hele livet“.

De to gruppers manglende forståelse for hinanden er så stor, at man kan tale om en kulturkløft, der går tværs ned igennem samfundet, og hvor man har forskellige holdninger til en række centrale samfundsspørgsmål: familieliv, uddannelse m.v. Mens lønarbejderen har grundlæggende værdier som tryghed, lighed og solidaritet, lægger karriereformen vægt på udvikling, individualitet og konkurrence. Mens lønarbejderen ofte opfatter sig som en del af en klasse, opfatter karriereformen sig som en del af en gruppe. Mens lønarbejderen har normaliteten som et ideal (man vil ikke falde uden for fællesskabet), ser karriereformen en værdi i at kunne skille sig ud fra mængden ved at være original.

På trods af at der ikke i Danmark er stor forskel på de to gruppers indtægtsforhold, er der stor forskel på de to

grupperes livsstil og selvopfattelse. På den ene side af kulturkløften findes lønarbejderne med de beskedne egoer, der sætter en dyd i ikke at være noget særligt og ikke ønsker at være hverken klogere eller dummere end gennemsnittet, og på den anden side findes karrierelivsformen, der investerer meget energi i forsøget på at blive noget særligt.

Foruden de 2 hovedlivsformer, som Thomas Højrup har beskrevet, findes der en række andre livsformer, der er knyttet til forskellige former for sub- og minoritetskulturer, blandt andet nogle af de etniske livsformer. Selv om livsformerne hos gruppen af flygtninge og indvandrere primært kan relateres til lønarbejderlivsformen og karrierelivsformen, eksisterer der også etniske livsformer, der adskiller sig en del fra de 2 hovedlivsformer ved, at de kan relateres til det land, som de oprindeligt kom fra.

Integrationen af gruppen af flygtninge og indvandrere er gået betydeligt langsommere, end mange danskere havde forventet. Der var fra starten en tro på, at den nærmest ville ske af sig selv. I stedet har mange indvandrere fastholdt kulturtraditionerne fra det land, som de selv eller deres familie kommer fra og lever derfor 2 liv. Et på arbejdspladsen eller i uddannelsessystemet, hvor de følger de danske normer, og et i hjemmet, hvor de følger hjemlandets traditioner.

Når de tænder for fjernsynet, er det kanalerne fra hjemlandet, der ses, og en stor del af dagsordnen i hjemmet styres efter situationen i hjemlandet. Som forbrugere køber de mad hos indvandrergrønhandlere, indvandrerslagtere m.m. og kommer derfor også som forbrugere i ringe grad i kontakt med danskere.

Ifølge Mehmet Yükksekaya, der har arbejdet som konsu-

lent i Albertslund og Ishøj Kommuner, ønsker mange indvandrerfamilier ikke at tillægge sig danske værdier inden for hjemmets fire vægge: „De frygter at blive påvirket af det danske samfund, fordi det udfordrer manden og kønsrollemønstret. Manden risikerer at tabe magt og ansigt, hvis hans datter pludselig selv vil bestemme, hvem hun vil giftes med. Oftest accepterer moderen også mandens magt, fordi hun ikke kender til andet. Og hun går netop hjemme for at passe børnene, så de ikke kommer i kontakt med danskere.“⁵

Når stadig flere unge andengenerationsindvandrere bliver praktiserende muslimer, skyldes det den religiøse radikalisering, der for øjeblikket sker i store dele af Mellemøsten. Det er endnu en bekræftelse af, at de orienterer sig mere mod hjemlandet end mod Danmark. Den stærke binding til hjemlandets traditioner skyldes til dels, at det i dag via informationsteknologien og de faldende priser på flybilletter er muligt at fastholde kontakten til hjemlandet.

Informationsteknologien, der ellers skulle bidrage til at gøre verden global, bidrager i denne situation i stedet til at fastholde grupper af indvandrere i gamle kulturmønstre. Til at gøre landsbyen i hjemlandet til målestok for, hvad der er rigtigt, og hvad der er forkert, i stedet for at bruge de danske værdier. Det har betydet, at der er mange indvandrere i de forskellige indvandrergrupper, der har kulturværdier, der er meget forskellige fra både lønarbejder- og karrierelivsformen (f.eks. i forhold til familie og religion).

Nogle af de etniske livsformer adskiller sig således både fra den traditionelle danske lønarbejderlivsform og fra karrierelivsformen ved at være transnational og have stærke rødder i lande med en anden samfundsudvikling og kulturtradition.

Livsformscentrisme

Det største problem i relation til de forskellige livsformer er, at der eksisterer en udbredt livsformscentrisme, hvor man tolker folk fra andre livsformer med sine egne livsformsbriller på uden at sætte sig ind i baggrunden for de andre livsformers måde at tænke på.

Hvis Danmark ikke skal ende som et opsplittet gruppesamfund med en række forskellige kulturer, må der gøres en aktiv indsats for at begrænse berøringsangsten og livsformscentrismen grupperne imellem. I den sammenhæng kan det civile samfund og folkeoplysningen få en vigtig rolle. På samme måde som der med den begyndende industrialisering og udviklingen af nationalstaten var behov for at udvikle et medborgerskab, der gav den enkelte borger en national identitet og ansvarsfølelse, er der i dag behov for at udvikle et nyt fællesskab med en ny fælles identitet og ansvarsfølelse.

EKSEMPEL PÅ FORSKELLIGE LIVSFORMSTYPER

Tabel 1

<i>Lønarbejderlivsformen</i>	Stammer fra industrialiseringen	Fællesskabscentreret
<i>Karrierelivsformen</i>	Relaterer sig primært mod vidensamfundet	Individcentreret
<i>Etniske livsformer</i>	Stammer fra det oprindelige hjemland	Fællesskabscentreret
<i>Selvstændige</i>	Vidensamfund Industrisamfund Landbrug	Individcentreret
<i>De overflødiggjorte</i>	Uden for arbejdsmarkedet	Fællesskabs- og individcentreret

De 2 dominerende livsformer er lønarbejder- og karrierelivsformen, men desuden eksisterer der en række andre livsformer, der er knyttet til forskellige former for sub- og minoritetskulturer. Modsætningen mellem lønarbejder- og karrierelivsformen relaterer sig til modsætningen mellem industrisamfundets kollektive lønarbejderkultur og vidensamfundets individuelle iværksætterkultur.

Hvordan styrkes det nationale fællesskab i en åben verden?

Hvad er et aktivt medborgerskab?

Det centrale spørgsmål er, hvordan man kan imødegå den samfundsmæssige tendens mod opsplitning af det nationale fællesskab. I denne sammenhæng samler interessen sig om begrebet medborgerskab eller aktivt medborgerskab, som det i dag oftest benævnes.

Medborgerskab kan på et teoretisk plan defineres som det, der definerer og afgrænser enkeltindviders og gruppers tilhørsforhold til et politisk fællesskab. Dette tilhørsforhold har to forskellige aspekter. Det ene aspekt vedrører forholdet mellem borgerne og de rettigheder og forpligtigelser, som de er blevet tildelt af de politiske institutioner. Det andet aspekt vedrører de offentlige sammenhænge, hvor borgerne forsøger at afklare og løse fælles anliggender.

Det er i dag blevet et modeord at tale om aktivt medborgerskab, og mange politikere på både højre- og venstrefløj støtter ideen, fordi den både indeholder individuelle og kollektive elementer.

I mange europæiske lande støtter højrefløjens ideen, fordi den kan passe ind i både den traditionelle liberalistiske og konservative ideologi ved at tillægge den enkelte borgers rettigheder og pligter stor værdi, og fordi den legitimerer den private ejendomsret (som en af de historiske rettigheder i medborgerskabet).

Medborgerskabet set i historisk perspektiv

Tanken om at udvikle et medborgerskab er ikke ny. Faktisk er den i sin grundform lige så gammel som de første demokratier. Den er heller ikke entydig. Indholdet har ændret sig i takt med samfundsudviklingen. Den er blevet brugt både af de politiske magtudøvere og af de folkelige bevægelser. Sidstnævnte over et bredt historisk spektrum lige fra de sociale bevægelser i 1700-tallet, kvindernes kamp for valgret i begyndelsen af det 20. århundrede, kampen mod raceadskillelse i USA i 1960'erne og i Sydafrika i 1980'erne til de etniske og seksuelles minoriteters kamp mod diskrimination i 1990'erne.

Udviklingen af konceptet om medborgerskabet kan inddeles i 4 hovedfaser:

- Medborgerskabet i det antikke Grækenland
- Medborgerskabet i det antikke Rom
- Medborgerskabet efter Den Franske Revolution og i industrisamfundet
- Medborgerskab i vidensamfundet.

Medborgerskab i det antikke Grækenland

Ideen om medborgerskab kan føres tilbage til det antikke Grækenland, hvor filosofen Aristoteles som den første udviklede en teori om medborgerskab. På baggrund af Aristoteles' tanker blev der i perioden fra 500 til 400 f.Kr. praktiseret medborgerskab i bystyret i Athen, der blev kaldt Polis.

Det græske medborgerskab byggede primært på den forpligtigelse, som den enkelte borger havde over for bystyret. At være en aktiv medborger, der deltog i det politiske liv,

blev opfattet som en moralsk pligt: „For os er et menneske, der ikke interesserer sig for politik, ikke et menneske, om hvem man bare kan sige, at han passer sine egne sager. Et sådant menneske har intet at gøre her.”⁶ Man var moralsk forpligtet til at tage aktivt del i Athens fælles anliggender, hvis man ville respekteres som menneske.

Aristoteles formulerede kravet til medborgeren således: „To take no part in the running of the community’s affair is to be either a beast or a god! To be truly human one had to be a citizen, and an active citizen at that.”⁷ For Aristoteles bliver medborgerskabet dermed også central for hele forståelsen af den menneskelige eksistens.

Ideen om medborgerskab var knyttet til alle aspekter af livet i Polis. Lige fra fødslen af blev borgerne i bystaten opdraget til at være aktive medborgere, og senere fortsatte påvirkningen gennem uddannelse og deltagelse i samfundslivet.

Selv om medborgerskabet mere byggede på forpligtigelser over for bystyret end på rettigheder for den enkelte borger, tog forpligtigelserne ikke form af at være lovmæssige påbud, men blev opfattet som en mulighed for at tjene samfundet og opnå den respekt, der fulgte med denne handling.

Bystyrets institutioner gav mange muligheder for, at borgerne kunne praktisere medborgerskabet gennem grundreglen om, at alle borgere både skulle regere og regeres.

Den vægt, som bystyret tillagde betydningen af, at borgerne deltog aktivt i det politiske liv, fremgik også af, at bystyret i 400 f.Kr. begyndte at aflønne borgere, der blev valgt til den lovgivende forsamling, fordi fattigdom blev set som en forhindring for udøvelse af medborgerskab.

Konceptet om medborgerskab havde en stor gennemslagskraft, fordi det både havde sin rod i den enkelte borges moralbegreber og gav identitet i forhold til fællesskabet. En god borger var en person, der tjente bystaten gennem de militære forpligtigelser samt ved en aktiv deltagelse i det politiske liv. Først derefter kom det moralske hensyn til familieliv m.m.

Medborgerskabet i det antikke Athen er uhyre interessant at analysere, fordi det indeholder mange af de elementer, der helt frem til i dag betragtes som de bærende i forståelsen af ideen. På et område adskiller det sig imidlertid meget fra nutidens forståelse: Det var utroligt eksklusivt. Det omfattede kun en lille skare af frie borgere (mænd), mens kvinder, „barbarer“, slaver m.fl. ikke fik del i statusen som medborger. Denne eksklusive måde at definere medborgerskabet på var med til at give det status og tydeliggøre den magt, som de frie borgere havde over for den øvrige del af befolkningen.

Medborgerskab i Romerriget

Der blev også praktiseret medborgerskab i Romerriget. Det skete et par hundrede år efter, at det var blevet anvendt i Athen. Det var i starten på samme måde som i Athen en privilegeret status, der kun blev tildelt et mindretal af befolkningen. Men med udbredelsen af det romerske imperium begyndte medborgerskabet at skifte karakter både i forhold til hvem det omfattede og i forhold til indholdet. Romerne fandt ud af, at ved at skænke medborgerskab til en stor del af imperiets borgere kunne de romerske love til en vis grad blive accepteret i de besatte områder. Det betød blandt andet, at det blev lettere at få folk til at betale skat, og

at der ikke skulle bruges så mange militære resurser til at opretholde det romerske overherredømme.

I takt med at medborgerskabet blev mindre og mindre eksklusivt, ændrede indholdet sig. Det udviklede sig fra at være et koncept, der skulle sikre borgernes deltagelse i det politiske liv, til hovedsageligt at blive en garanti for, at Romerriget sikrede borgerne beskyttelse. Denne garanti var reelt ikke meget værd, og medborgerskabet mistede efterhånden helt sit indhold.

Det romerske medborgerskab udviklede sig væk fra den oprindelige tanke og den måde, som det tidligere var blevet praktiseret på i Athen. Fra at være en idealistisk ide om, hvordan man kunne fremme fælles interesser og borgernes aktive deltagelse i det politiske liv, blev det til et politisk instrument, der kunne bruges i forsøget på at udøve social kontrol i de besatte områder.

En sammenligning mellem forsøgene på at praktisere medborgerskab i Athen og i Romerriget viser, hvor forskelligt ideen kan praktiseres. Der er meget stor forskel på at definere konceptet som et forsøg på at demokratisere samfundslivet ved at delagtiggøre borgerne i demokratiske processer på mange forskellige niveauer (Polis) og til at bruge ideen som et magtmiddel til at fastholde et bestemt styre og skabe social kontrol. De historiske eksempler viser, at medborgerskabstanken både kan bruges til at udvikle demokratiet og som et magtmiddel til legitimeringen af et bestemt styre og skabe social kontrol. Sammenligningen mellem medborgerskabet i Polis og i Romerriget skal dog tages med det forbehold, at der er stor forskel på at praktisere medborgerskab i et lille samfund (Polis) og i et stort imperium (Romerriget).

SAMMENLIGNING MELLEM MEDBORGERSKABET I DET ANTikke
ATHEN (POLIS) OG MEDBORGERSKABET I DEN MODERNE STAT⁸

Tabel 2

	<i>Athen (polis)</i>	<i>Moderne stat</i>
<i>Medborgerskabets betydning for den enkelte borger</i>	Stor	Lille
<i>Omfanget af medborgerskabet</i>	Eksklusivt. Bygger kun på lighed inden for en lille gruppe af samfundsborgere.	Inklusivt. Bygger på en lighedsbetragtning og omfatter hovedparten af nationens borgere.
<i>Indholdet i medborgerskabet</i>	Bygger på en række krav til medborgeren.	Bygger på en række rettigheder og kun få forpligtelser.

Medborgerskabet i den moderne stat bygger hovedsageligt på den enkelte borgers rettigheder i modsætning til medborgerskabet i Polis, der byggede på borgernes pligt over for bystaten.

Middelalderen

Fra Romerrigets kollaps i slutningen af det 5. århundrede og de næste 1000 år frem i tiden kendes der kun få forsøg på at praktisere medborgerskab. I middelalderen blev borgernes stræben efter anerkendelse gennem udførelsen af medborgerskabets pligter i de fleste lande erstattet af en søgen efter personlig frelse. De skulle ikke længere bekymre sig så meget om det verdslige liv, men i stedet for fokusere på selvbeskuelse og bønner⁹. Som en konsekvens heraf blev det politiske samfund erstattet af kirken som center for loyalitet og moralske retningslinjer.

Der var dog stadig enkelte steder, hvor ideen blev praktiseret. Det skete for eksempel i nogle af de italienske byrepublikker, bl.a. i Firenze og Venedig i det 12. århundrede, med inspiration primært fra Athen. I disse former for medborgerskab blev der igen inddraget en etik om aktiv deltagelse, på trods af at interessen for borgernes aktive deltagelse var dalende i andre former for politiske samfund i samme periode.

Den tyske filosof Max Weber tillægger de italienske byrepublikkers måde at praktisere medborgerskab på stor betydning, fordi deres fusion mellem både at være beskyttende og markedsorienteret ligner den måde, som de moderne former for medborgerskab opstod på. På samme måde som de mere moderne former for medborgerskab opstod medborgerskabet i byrepublikkerne på baggrund af udviklingen i pengeøkonomien. En udvikling, der skabte grundlaget for indkrævningen af de skatter, der var fundamentet for det samfund, som medborgerskabet blev udviklet af.¹⁰

I byrepublikkerne var der også en stor loyalitetsfølelse, der blandt andet kom til udtryk inden for militæret, som udviste en stor ansvarsfølelse og identitet over for styret.

Disse italienske byrepublikkers forsøg på at praktisere medborgerskab var imidlertid enkeltstående eksempler i en tid, hvor de feudale styreformer var præget af fyrstendømmer og hierarkier.

Indholdet i medborgerskabet i Firenze skiftede senere også karakter. Machiavelli (1469-1527) har beskrevet, hvordan medborgerskabet i 1500-tallets Firenze på samme måde som medborgerskabet i det romerske imperium var knyttet til spørgsmålet om politisk magt. For Machiavelli var formålet med medborgerskabet at sikre ro og orden og borgernes interesser i byen. Han så dermed medborgerskabet som et instrument i den politiske magtudøvelse, på samme måde som det blev praktiseret i den sidste del af Romerriget, og ikke som et element i en humanistisk filosofi, som det var tilfældet for Aristoteles i det athenske bystyre.

Opsummering

Det første forsøg på at definere og praktisere medborgerskab fandt sted i det antikke Grækenland og indeholdt nogle idealer om, hvordan udviklingen af et aktivt medborgerskab kunne styrke såvel demokratiudviklingen som udviklingen af humanistiske værdier.

Det efterfølgende forsøg i Romerriget viser, bl.a. at ideen kan fordrejes og bruges som en del af en politisk magtudøvelse. Eksempelvis til at legitimere et udemokratisk styre og skabe social kontrol over befolkningen.

En række af grundelementerne fra de første former i Athen og Rom er stadig aktuelle i forhold til den måde, som medborgerskabet tænkes på i det moderne samfund, eksempelvis idealet om den deltagende medborger, men der er også én grundlæggende forskel i opfattelsen af medborgerskabet.

Det var blandt andet et fælles kendetegn ved de første former for medborgerskab, at det var eksklusivt. Det omfattede kun en lille eksklusiv skare af frie borgere (mænd). Kvinder, „barbarer“, slaver m.fl. havde ikke del i denne status, og netop denne eksklusivitet gav det en status og magt over dem, der ikke var medborgere.

Medborgerskabet efter Den Franske Revolution og under industrialiseringen

I 1700-tallet skiftede medborgerskabstanken igen karakter. Den begyndende industrialisering og udbredelsen af markedsökonomien begyndte at skabe store samfundsmæssige ændringer. Ændringer, der skabte modsætninger mellem det daværende enevælde og det nye progressive borgerskab, og som blandt andet førte til Den Franske Revolution i 1789.

Den Franske Revolution kan ses som et udtryk for, at kongens overherredømme blev udskiftet med folkets ditto. Kongen repræsenterede ikke mere Gud på jorden, som han havde gjort under enevælden. Derved fik staten også en anden funktion. Den skulle ikke mere kun sikre den enevældige konge og kirkens overherredømme, men i stedet bidrage til at udvikle og regulere markedsökonomien. Denne udvikling betød, at staten blev mere og mere magtfuld og suveræn og udviklede sig fra at være en territorialstat til at blive til en nationalstat. Nationalstaten skabte både mulighed for at udvikle en egentlig retsstat og sikre samtidig borgeren et statsfrit rum for individuel og kollektiv handling. Ifølge den tyske filosof Jürgen Habermas skabte den også samtidig grundlaget for en kulturel og etnisk homogenitet, der gjorde det muligt at demokratisere staten fra og med slutningen af

1700-tallet. Sidstnævnte skete bl.a. gennem undertrykkelse af nationale minoriteter.

På det filosofiske plan blev perioden præget af oplysningsfilosofien¹¹, der var kritisk over for enhver form for autoritetstro og traditionsbundethed og hævdede, at religion og overtro stod i vejen for opnåelsen af den nødvendige viden om mennesket og samfundet. Politisk argumenterede oplysningsfilosofien for ytrings- og trykkefrihed samt for anerkendelsen af naturgivne menneskerettigheder. Målet for oplysningsfilosofferne var fremskridt, og midlet til fremskridt var oplysning, der skulle sætte det enkelte menneske i stand til at tænke selv og derved frigøre sig fra fordomme og overtro.

Oplysningsfilosofien bidrog til udviklingen af nye værdier som frihed, tolerance, pluralisme og individuelle rettigheder samt til gennemførelsen af en sekularisering ved at adskille religion og politik. Man satte nu mennesket før religionen og reducerede derved kirkens magt. Den havde desuden betydning for, at der nu blev praktiseret en liberalistisk lighedsorienteret politik, der klart kom til udtryk i parolerne om: frihed, lighed og broderskab.

Selvstændiggørelsen af en stat, der fik stadig større magt, samt tydeliggørelsen af grænserne mellem landene betød også, at borgerne blev opmærksomme på deres tilhørsforhold til en nation og på de konditioner, som et sådant tilhørsforhold medfører, hvad der styrkede deres kamp for at få tildelt rettigheder. Ikke mindst de nye sociale bevægelser var aktive i denne kamp for at få tildelt rettigheder på lige fod med den herskende klasse.

Staten blev målet for kravene om rettigheder, og dens større magtbeføjelser betød også en forbedring af den sam-

fundsmæssige kommunikation og udviklingen af nye kommunikationskanaler, der kunne bruges af borgerne i kampen for rettigheder.

Årsagen til den fornyede interesse for medborgerskabstanken skyldes derfor flere faktorer: store samfundsændringer affødt af udbredelsen af markedsøkonomi, fremkomsten af nye sociale bevægelser, udbredelsen af liberalisme og oplysningsfilosofi, samt at nye klasser erobrer den politiske magt. Medborgerskabsideen blev efterhånden et centralt tema i hele den revolutionære proces som det begreb, der samlede kravene om flere rettigheder til borgerne.

Den liberalistiske og republikanske medborgerskabstradition

Den nye måde at forstå medborgerskab på var domineret af en liberalistisk tankegang inspireret af bl.a. den engelske filosof John Locke (1632-1704), der i sin politiske filosofi lægger stor vægt på individets subjektive rettigheder. En af de subjektive rettigheder er ejendomsretten til jord, der i John Lockes optik er nødvendig, hvis mennesket skal sikre sig eksistensmidler. Han mente desuden, at den indskrænkning af den individuelle frihed, som en statsorganisering medførte, kun kunne retfærdiggøres ved at gå ud fra, at borgeren ved en pagt havde bundet sig til at opfylde de borgerlige forpligtigelser. Pagten kunne brydes, ved at borgeren forlod statens territorium og begav sig til et statsløst område, som der var mange af på John Lockes tid.

Efter Den Franske Revolution var der to traditioner i den filosofiske opfattelse af medborgerskabstanken: Den oprindelige republikanske tradition, der kan føres tilbage til Aristoteles og det antikke Athen, og den liberalistiske tradi-

tion, der blev udviklet med borgerskabets overtagelse af magten fra enevælden.

I modsætning til den republikanske tradition er den aktive deltagelse ikke i sig selv noget mål for den liberalistiske opfattelse af medborgerskabet. Den fokuserer i stedet for på at styrke borgernes individuelle rettigheder og på at sikre alle borgere en lige behandling. Den enkelte borger opfattes som et medlem af samfundet, der giver sin mening til kende ved at stemme og desuden betaler skat. Der forventes derudover ikke nogen yderligere indsats i forhold til de politiske afgørelser, eller at man som borger skal opfatte sig som en del af et politisk fællesskab.

I modsætning hertil opfatter den republikanske tradition den aktive deltagelse som en forudsætning for, at demokrati og medborgerskabet kan fungere, og den opfatter den enkelte borger som tilhørende et større politisk fællesskab, der giver dem personlig og social identitet.

I den liberalistiske tradition lægges der vægt på, at den enkelte borger får mulighed for at øve indflydelse på beslutningstagerne via valghandlingen i modsætning til den republikanske tradition, der lægger stor vægt på kollektiv selvbestemmelse.

FORSKELLE PÅ DEN LIBERALISTISKE OG DEN REPUBLIKANSKE TRADITION

Tabel 3

<i>Det liberalistiske medborgerskabsbegreb</i>	<i>Det republikanske medborgerskabsbegreb</i>
Individcentreret. Individuelle rettigheder er centrale.	Fællesskabscenteret. Medborgerskabet bliver kun en realitet gennem den kollektive selvbestemmelse.
Aktiv deltagelse er ikke en forudsætning for medborger- skabet. Valghandlingen er vigtigst i den politiske proces.	Aktiv deltagelse er en afgørende forudsætning for medborgerskabet.
Borgerne står som enkelt- individer over for staten.	Borgerne er integreret i et politisk fællesskab.

Medborgerskab i industrisamfundet

Fremkomsten af den liberalistiske medborgerskabstanke betød, at medborgerskabet efter Den Franske Revolution og den efterfølgende periode frem til vor tid har været tæt knyttet sammen med spørgsmålet om individuelle rettigheder. I den liberalistiske tradition er rettighedernes vigtigste funktion at sikre enkeltindividets autonomi mod overgreb. Det betød, at man skulle vise enkeltindividet respekt og give det mulighed for at bestemme selv. Desuden mente man, at rettighederne kunne bidrage til at løse sociale konflikter.

Den britiske sociolog T.H. Marshall analyserede i essayet „Citizenship and Social Class“ (1950) sammenhængen mellem den historiske udvikling af medborgerskabet og udviklingen af borgernes rettigheder. Han betragter det moderne medborgerskabs rettigheder og pligter som en historisk udvikling gennem 3 århundreder. Ifølge T.H. Marshall er der 3 former for grundlæggende rettigheder, de civile rettigheder, de politiske rettigheder og de sociale rettigheder, der er blevet udviklet som en del af medborgerskabet i de industrialiserede lande siden 1700-tallet.

Den første gruppe af rettigheder, der blev udviklet, var de civile rettigheder, der skulle sikre borgernes grundlæggende rettigheder: ytringsfrihed, ejendomsret, retten til at indgå kontrakter samt lighed for loven. En borger var ikke mere en person, der kun havde politiske forpligtigelser over for staten, han fik nu også tildelt nogle rettigheder. De civile rettigheder blev udviklet i 1700-tallet, og kernen i dem var, at de satte fokus på borgernes frihed, der skulle sikres gennem opbygningen af et lov- og retssystem. Samtidig skulle de skabe grundlaget for, at borgerne fik friheden til at agere

og konkurrere i den nye markedsøkonomi.

Med de politiske rettigheters udvikling i 1800-tallet tildeles enkeltindivider og grupper retten til udøvelse af politisk magt og retten til deltagelse i demokratiske valg. Dermed åbnes der for, at grupper og bevægelser, der hidtil havde været ekskluderet fra det politiske liv, kunne deltage. Det betød bl.a. bedre mulighed for, at fagforeninger kunne tilkæmpe sig rettigheder i form af lønftaler m.m.

Den sidste gruppe af rettigheder, de sociale rettigheder, blev først udviklet i den sidste halvdel af 1900-tallet sammen med fremkomsten af velfærdsstaten. De sociale rettigheder skulle gennem udviklingen af social-, bolig- og uddannelsespolitikken sikre borgernes ret til en vis social sikkerhed ud fra en forståelse af, at hvis befolkningen ikke havde en rimelig levestandard, havde de øvrige rettigheder ikke den store betydning. De sociale rettigheder skal således sikre, at alle uanset social status kan tage del i medborgerskabet. De har således en lidt anderledes status end de øvrige rettigheder, fordi de er grundlaget for, at borgerne kan anvende de andre typer af rettigheder.

Årsagen til, at de 3 hovedformer for rettigheder blev udviklet, skyldes flere forskellige faktorer: klassernes kamp om den politiske magt, folkevandringer, der skabte behov for at definere, hvem der havde status som medborger, fremsynede politikere og embedsmænd, filosoffer m.m. De 3 hovedformer for rettigheder:

1. *De civile rettigheder.* Der er sammensat af de rettigheder, der er nødvendige for den individuelle frihed: den personlige frihed, talefrihed, tros- og tankefrihed, frihed til at eje og indgå i et kontraktforhold og retten til retfærdighed.

2. *De politiske rettigheder.* Der er retten til at deltage i udøvelsen af politisk magt som medlem af et parti eller gennem deltagelse i demokratiske valg.
3. *De sociale rettigheder.* Der er retten til et minimum af økonomisk velfærd og sikkerhed. Retten til at dele den sociale arv og til at leve et civiliseret liv i henhold til den almindelige standard i samfundet. De institutioner, der er tættest forbundet med det sociale element, er uddannelsessystemet og det sociale område.

T.H. Marshalls beskrivelse af indførelsen af rettigheder som en proces, der kontinuerligt udvikler sig mod flere og flere rettigheder, er en smule mekanisk. Det virker, som om han overser, at rettigheder til stadighed bliver vundet og tabt i den politiske kamp. Derfor er der ikke tale om en kontinuerlig udvikling, men snarere om en vekselvirkning. Det er også uklart, om indførelsen af de sociale rettigheder sikrer, at samfundets svageste grupper deltager i udøvelsen af medborgerskab.

Ifølge T.H. Marshall har udviklingen af de civile, politiske og sociale rettigheder været af afgørende betydning for udviklingen af den moderne medborgerskabstanke. Man kan imidlertid ikke deraf udlede, at det netop er disse typer af rettigheder, der altid er indeholdt i medborgerskabet. For T.H. Marshall mener, at indholdet i medborgerskabet ikke kan defineres universelt. Det bestemmes af det samfund, i hvilket det udvikles. Der må skabes konsensus om, hvordan idealbilledet for medborgerskabet skal se ud, samt hvordan man kan styre hen mod dette mål. På dette punkt adskiller han sig fra den liberalistiske opfattelse, der argumenterer for, at rettigheder og pligter i medborgerskabet er universelle.

For T.H. Marshall udgør de formelle rettigheder og pligter sammen med forpligtigelsen og loyaliteten over for det fællesskab, der garanterer disse rettigheder, fundamentet i forståelsen af medborgerskabet. Medborgerskabet skal styrke samfundets sammenhængskraft ved at bidrage til at sikre, at borgerne har et forpligtende tilhørsforhold til en kultur og en national arv.

Forpligtigelser og loyalitet

Den nye industrielle form for medborgerskab indeholder ikke kun rettigheder for den enkelte borger, men også nogle forpligtigelser som det var tilfældet for de tidligere former for medborgerskab. Rettigheder og pligter kommer tydeligt til udtryk i Den Franske Revolutions paroler om frihed, lighed og broderskab. Hvor frihed og lighed står for rettighederne, broderskabet for forpligtigelsen. Sidstnævnte betød blandt andet, at man tjente republikken gennem militærtjeneste.

For at medborgerskabet skal kunne fungere, er det desuden nødvendigt, at der i befolkningen findes en følelse af fællesskab, der er baseret på loyalitet over for fællesskabets medlemmer.

Rettigheder og ansvar i medborgerskabet er nøje forbundet med hinanden. Rettigheder kræver ansvar, fordi de ikke eksisterer i et tomrum. For at virke må andre anerkende og respektere dem, og borgerne må tilsvarende respektere andres rettigheder. Rettigheder afhænger således af eksistensen og fastholdelsen af det samfund eller de institutioner, der har garanteret dem.

Borgere, der har fået tildelt rettigheder, har også et ansvar for at afprøve disse. Hvis der ikke sker en sådan afprøv-

ning, mister rettighederne efterhånden noget af deres betydning til skade for medborgerskabet. Der bør således hele tiden være en vekselvirkning mellem borgerne og den politiske magt, der garanterer disse rettigheder, således at rettighederne hele tiden afprøves og udvikles. Den engelske politolog Keith Faulks formulerer denne nødvendighed meget præcist ved at fastslå, at politiske reformer må forbedre mulighederne for, at borgerne kan afprøve deres rettigheder og ansvar ved at tilskynde til borgernes aktive deltagelse. En sund politik behøver derfor et aktivt medborgerskab.¹²

Forholdet mellem nationalstat og medborgerskab

Den moderne ide om medborgerskab, der er blevet udviklet efter den franske revolution og frem til vor tid, er således direkte knyttet til etableringen og udviklingen af nationalstaten, der både var årsagen til fremkomsten af medborgerskabet og garant for, at det kunne udfoldes.

Som følge heraf hævder en række forskere (f.eks. Anthony Smith og David Miller), at medborgerskab kun giver mening inden for rammerne af en nationalstat. Andre (bl.a. Keith Faulks og T. Oommen) opfatter medborgerskabets binding til nationalstaten som værende uheldig, fordi det derved bliver knyttet til begrebet nationalitet, og derved opnår det både en kulturel og en politisk status. I stedet for at binde folk sammen på tværs af kulturelle forskelle, mener de, at medborgerskabet har bidraget til udstødelse og racisme på samme måde som nationalisme.

Den tyske filosof Jürgen Habermas adskiller sig fra Keith Faulks ved at skelne skarpt mellem nationalisme og national bevidsthed. National bevidsthed er ifølge Jürgen Habermas

et moderne fænomen, der skyldes kulturel integration. Bevidstheden om en national samhørighed opstod først på det tidspunkt i historien, hvor befolkningen var blevet løsrevet fra tidligere tiders stavnsbinding og var blevet mere mobil og individualiseret som følge af den samfundsmæssige udvikling. Nationalisme er derimod en form for kollektiv bevidsthed, der udspringer af en fælles tolkning af de kulturelle traditioner, og som derfor gør den påvirkelig for manipulation og misbrug, som det eksempelvis skete i Tyskland under nazismen. Man kan således have en national bevidsthed uden at være nationalist.

Nationalstatens tilblivelseshistorie skal ifølge Jürgen Habermas ses i forhold til udviklingen af begrebet: nation. I den klassiske sprogbrug blev nationer defineret ud fra afstamning. „De er integreret geografisk gennem folkevandringer og naboskab og kulturelt gennem fællesskab i sprog, sæder og overleveringer, men endnu ikke politisk gennem en statslig organisationsform. Op igennem middelalderen bevarer ordet denne betydning”¹³, men i 1700-tallet begynder der at komme en ny betydning af ordet: bærer af suverænitet. Efter Den Franske Revolution „blev nationen til en kilde for statslig suverænitet. Enhver nation skulle nu have ret til politisk selvbestemmelse.”¹⁴ Betydning af ordet nation ændrer sig således fra at betyde fælles afstamning til at betyde et demokratisk fællesskab – en nation af medborgere. I den nye betydning af nation er det den politiske betydning, der er afgørende – at man er medborger i et demokrati. Hvorimod afstamningen ikke har nogen betydning: „Statsborgernationen finder ikke sin identitet i et etnisk-kulturelt fællesskab, men i borgernes praksis, som aktive udøvere af deres rettigheder til at deltage og kommunikere.”¹⁵

Hvem var omfattet af medborgerskabet?

Medborgerskabets binding til nationalstaten betød, at det også var staten, der definerede, hvem der skulle have status af at være medborger. Ifølge T.H. Marshall er medborgerskab en status, som bliver givet til alle, der er fuldt medlem af et samfund. Alle, der besidder denne status, er lige med respekt for de rettigheder og pligter, som følger med denne status.

Medborgerskabet omfatter i T.H. Marshalls forståelse alle, der er fuldgældige medlemmer af et nationalt fællesskab. Spørgsmålene er så: Hvordan bliver man medlem af fællesskabet? Hvad sætter grænser for dette fællesskab? Hvem står udenfor, og hvordan skal man lave denne selektion?

Opsummering

Efter Den Franske Revolution opstod der en ny liberalistisk tolkning af medborgerskabet. Således at der blev to hovedtraditioner med hver deres tolkning af medborgerskabstanken: Den republikanske, der kan føres tilbage til Aristoteles, og den liberalistiske tradition, der først opstod i 1700-tallet. Den største forskel på de to traditioner er, at den republikanske tradition lægger størst vægt på det aktive medborgerskab gennem en kollektiv selvforvaltning, mens den liberalistiske tradition primært fokuserer på individuelle rettigheder. Begge traditioner præger stadig opfattelsen af, hvad der forstås ved tanken om medborgerskab.

Den liberalistiske tolkning af medborgerskabet betød, at det kom til at indbefatte en række forskellige individuelle rettigheder. T.H. Marshall argumenterer i sin analyse for, at disse rettigheder kan opdeles i 3 forskellige hovedtyper: de civile, de politiske og de sociale rettigheder. Rettighederne

opstår i takt med industrialiseringen og udviklingen af demokratierne i den vestlige del af verden, og i den forstand eksisterer medborgerskab i hans forståelse kun inden for rammerne af demokratier med en vis levestandard, der kan sikre de sociale rettigheder.

1. Medborgerskabet indeholder nogle rettigheder, der skal sikre den enkelte borger frihed mod overgreb fra forskellige magthavere (stat m.m.) samt sikre nogle rimelige levevilkår. Rettighederne er historisk gennemført ved, at borgerne selv har erobret dem fra staten. De er således udtryk for en magtbalance mellem borger og stat.
2. Medborgerskabet indeholder desuden nogle pligter. Pligterne er et krav om loyalitet og solidaritet over for fællesskabet.
3. Det industrielle medborgerskab er opstået og udviklet sammen med nationalstaten og senere velfærdssamfundet.

Medborgerskab i vidensamfundet

Den medborgerskabstanke, der blev udviklet under industrialiseringen, og som stadig dominerer opfattelsen af, hvad der forstås ved begrebet, trænger efterhånden til at blive revideret. Industrisamfundet er ved at blive fortrængt af den digitale produktion som den vigtigste produktionsform i takt med den hastige udvikling af informationsteknologien, og de før så suveræne nationalstater mister mere og mere af deres suverænitet og magtbeføjelser. I den vestlige del af verden er der desuden tendenser til, at der opstår en større po-

larisering mellem forskellige befolkningsgrupper. Der udvikles en livsformscentrisme, hvor man tolker folk fra en anden livsform med sine egne livsformsbriller på uden at sætte sig ind i baggrunden for andre livsformers måde at tænke på. Konsekvensen af denne livsformscentrisme er blandt andet stigende intolerance og racisme med den deraf følgende trussel mod demokratiet. Hvis ideen om medborgerskab skal kunne bruges til at imødegå denne udvikling, skal den tilpasses den nye virkelighed, på samme måde som det skete efter Den Franske Revolution.

Den industrielle opfattelse af medborgerskabet er forældet af følgende grunde:

- Den tager af gode grunde ikke højde for globaliseringen og den deraf følgende økonomiske integration. Herunder væksten i antallet af overstatslige institutioner og den stigende magt, som disse institutioner har fået.
- Den er bundet til en nationalstat, der er ved at blive svækket som følge af ovennævnte grunde med den deraf følgende forringede evne til at beskytte borgerne og sikre deres rettigheder.
- Den er ikke i tilstrækkelig grad anvendelig som instrument mod de opløsningstendenser i sociale og politiske identiteter, der kan iagttages for øjeblikket.
- Den tager ikke højde for de multikulturelle tendenser i dens definition af, hvem medborgerskabet omfatter.

Hvem skal være omfattet af et nyt medborgerskab?

I dag er det ikke mere tilstrækkeligt med T.H. Marshall at definere et medborgerskab som en status, der bliver givet til alle, der er fuldt medlem af et samfund. Det er nødvendigt at tydeliggøre, hvem der er fuldt medlem af et samfund, og hvordan man opnår denne status, herunder hvilke krav der skal opfyldes, for at man kan få tildelt de rettigheder og pligter, som medborgerskabet indeholder. Skal man afgive et løfte om, at man ikke vil undergrave demokratiet, men arbejde for dets udvikling? Skal man tale det nye hjemlands sprog? Skal man underordne sig den herskende kulturopfattelse, eller kan man beholde sin egen kulturopfattelse osv.?

Mange af de negative holdninger til indvandrere, som bliver mere og mere udbredt i Vesteuropa for øjeblikket, har baggrund i en række forventninger, der ikke er blevet indfriet. Eksempelvis at indvandrerne ikke umiddelbart har overtaget den herskende kulturopfattelse og derved adskiller sig fra den øvrige befolkning på dette område. Hvis der eksisterer en udbredt forventning om, at indvandrerne skal opgive deres egen kultur og overtage den kultur, der er den fremherskende i det nye hjemland, uden at disse forventninger bliver formuleret som direkte krav, vil det skabe problemer. Der vil i givet fald være en skjult dagsorden, der ikke kan debatteres og derfor er udemokratisk og skadelig for integration af indvandrerne i samfundet.

En revision af medborgerskabet må derfor forholde sig til, hvordan indvandrere og andre minoriteter kan få del i medborgerskabet, og hvilke krav de eventuelt skal opfylde. Kan man eksempelvis gøre forskel på forskellige befolkningsgrupper (f.eks. de højtuddannede og de kortuddannede), når

man skal vurdere, hvem der skal have del i medborgerskab, uden at undergrave lighedsidealet i medborgerskabsideen?

Globaliseringen

Den hastige udvikling i globaliseringen på baggrund af udviklingen af it-teknologien er i sin form uafhængig af tid og sted og er kun i meget ringe omfang styret af nationalstatterne. At verdensøkonomien også i stadig højere grad bliver global, ses af, at af verdens 100 største økonomier er de 47 multinationale. For første gang i verdenshistorien er der ved at blive etableret et globalt marked, der reguleres af køb og salg af varer og ikke af militær magt. Et frit globalt marked, der både vil medføre fordele og ulemper, og under alle omstændigheder vil kræve nogle globale reguleringer af markedsøkonomien for at forhindre miljøbelastninger og tendensen mod større ulighed mellem de rige og de fattige lande. Hvilket ansvar har den enkelte borger for denne udvikling, og hvordan kan den påvirkes?

Styrkelse af de overstatslige institutioner

Udviklingen af det globale marked og de stigende antal globale trusler (eksempelvis på miljø- og sundhedsområdet) vil inden for en forholdsvis kort tidshorisont udvikle behovet for flere transnationale institutioner og gøre de eksisterende mere magtfulde.

Den stigende betydning af de overstatslige institutioner kan bl.a. ses af udviklingen i EU, der fra at være et frihandelsområde i stadig højere grad udvikler sig til at blive en politisk union, og af den stadig større betydning, som FN får (i 1995 var 99,9% af verdens befolkning repræsenteret i FN).¹⁶

Svækkelsen af nationalstaten

Nationalstatens indflydelse på det politiske og økonomiske område falder i takt med globalisering og internationalisering, og dermed kan velfærdsstaten også blive truet. Det bliver sværere for nationalstaten selv at bestemme skattniveauet på et globalt marked, hvor tendensen vil gå imod en harmonisering af indkomstskatterne. Dermed vil ideen om velfærdsstaten komme under pres med fare for, at forskellen mellem rig og fattig vil vokse i Danmark.

Samtidig vil skævvridningen mellem den efterspurgte arbejdskraft og den del, der ikke er efterspurgt, kunne undergrave retfærdighedssansen (f.eks. vil de højtuddannede indvandrere kunne få mange privilegier, når stat/virksomheder forsøger at tiltrække deres arbejdskraft).

Det bliver derfor i stigende grad nødvendigt at lave transnationale love for at regulere globaliseringen. Spørgsmålet bliver, om globaliseringen kan modsvares af udviklingen af et internationalt eller globalt medborgerskab, der kan erstatte den nuværende forståelse af begrebet.

Hvilke elementer kan et nyt medborgerskab indeholde?

Den stærkt stigende interesse for tanken om medborgerskab betyder, at der for øjeblikket kommer mange bud på, hvordan man kan forny den måde, som det praktiseres på.

I de følgende afsnit beskrives nogle af disse forsøg. Et generelt træk ved dem er, at hovedparten argumenterer for, at medborgerskabet skal indeholde flere rettigheder, og at begrebet skal løsrives fra dets binding til nationalstaten.

Flere rettigheder

Den hollandske samfundsforsker Ruud Veldhuis forsøger at forny indholdet ved at udvide de 3 former for rettigheder i medborgerskabet, som T.H. Marshall opstillede (de civile, de politiske og de sociale rettigheder). Ruud Veldhuis beskriver medborgerskabet som bestående af 4 dimensioner, der eksisterer på baggrund af menneskerettighederne og principperne om den demokratiske konstitutionelle stat:

1. *En politisk dimension* (Det politiske medborgerskab)
Refererer til de politiske og juridiske rettigheder og pligter, som de fremstår i forhold til det politiske system.
2. *En social dimension* (Det sociale medborgerskab)
Refererer til forholdet mellem borgeren og samfundet og til kravet om loyalitet og solidaritet.
3. *Kulturel dimension* (Det kulturelle medborgerskab)
Refererer til bevidstheden om kulturarv og kulturbaggrund.

4. *Økonomisk dimension* (Det økonomiske medborgerskab). Retten til job og en vis levestandard.

Den største forskel på Ruud Veldhuis og T.H. Marshall er, at Ruud Veldhuis indfører den kulturelle dimension som en selvstændig dimension, samt at han gør rettighederne universelle på samme måde som de liberalistiske teoretikere. Han gør dermed op med T.H. Marshalls tese om, at medborgerskabet ikke kan defineres universelt, men skal bestemmes af det samfund, i hvilket det udvikles.

Ruud Veldhuis løsriver bindingen til nationalstaten ved at argumentere for, at indholdet i medborgerskabet ikke alene kan afgøres af en suveræn stat. På den måde gør han medborgerskabet til et begreb, der vedrører hele det internationale samfund på samme måde som de menneskerettigheder, de bygger på.

Kulturelle rettigheder

Den australske sociolog Stephen Castles er også tilhænger af, at der bliver tilføjet kulturelle rettigheder. I artiklen „Underclass or Exclusion“¹⁷ foreslår han, at der tilføjes en ret til at fastholde den kultur, som man er en del af. Stephen Castles kritiserer den industrielle medborgerskabstanke, fordi den bygger på, at alle borgere er en del af den kultur, der dominerer samfundet. Medlemmer af andre kulturgrupper er tvunget til at indoptage den herskende kultur for at opnå fuld medborgerskab. Denne opfattelse, mener han, må erstattes af retten til at have sin egen kultur inden for en dominerende kultur.

Stephen Castles giver følgende bud på, hvilket indhold de kulturelle rettigheder kan have:

- fuld adgang til fremherskende kultur
- retten til at fastholde sit eget sprog og kultur
- retten til forskellige vaner og livsstil
- retten til uddannelse for minoriteter
- retten til interkulturel og international kommunikation.

Mange fra den dominerende kultur ser tilstedeværelsen af andre kulturformer som en trussel mod homogeniteten og den nationale identitet i det pågældende land. De forsøger derfor at få minoriteterne til at opgive deres egen kultur og hævder, at det er en forudsætning for en vellykket integrationsproces, at man tilslutter sig den herskende kultur. Ifølge Stephen Castles er denne holdning udtryk for en misforstået opfattelse af, hvordan en integration bedst kan foregå. Det er hans opfattelse, at det vil være en fordel, hvis indvanderne fastholder deres oprindelige kultur, fordi man derved kan skabe en sikker base for integrationen videre ind i samfundet. Det vil også være en fordel at fastholde det oprindelige sprog, fordi tosprogethed (bilingvisme) kan være en fordel i læringsprocesser og styrke den intellektuelle udvikling.

Spørgsmålet om at tilføje kulturelle rettigheder til medborgerskabet drejer sig således i høj grad om, hvordan man sikrer, at minoriteter også får del i de rettigheder og pligter, i den status, det indeholder, og dermed drejer diskussionen sig også om, hvordan man kan styrke integrationsprocessen for disse grupper.

Der er imidlertid det problem i både Ruud Veldhuis' og Stephen Castles' fremstilling, at den ikke i tilstrækkelig grad tydeliggør de modsætninger, der opstår, når de kulturelle rettigheder konflikter med nogle af de andre individuelle rettigheder og demokratiudviklingen. Eksempelvis forsøget på at lave ligestilling mellem mænd og kvinder.

Rettigheder mod kønsdiskriminering

De kulturelle rettigheder er ikke den eneste form for rettigheder, som Stephen Castles' ønsker, der skal føjes til indholdet i et nyt medborgerskab. Han argumenterer også for, at der bliver tilføjet en rettighed mod kønsdiskriminering.

Begrundelsen herfor er, at kvinder først sent fik del i medborgerskabet, og at der stadig ikke er ligestilling i mange lande, samt at der stadig er seksuelle minoritetsgrupper, der bliver diskrimineret og ikke har den nødvendige beskyttelse af deres rettigheder.

Medborgerskab baseres på grupperettigheder

Den liberalistiske forståelse af medborgerskabet bygger som tidligere beskrevet på individuelle rettigheder. Det er den enkelte borger, der får tildelt de rettigheder, der er indeholdt i statusen. I stedet for at basere medborgerskabet på individuelle rettigheder kunne man overveje at basere det på grupperettigheder. Iris Young og Will Kymlicka er nogle af de forskere, der argumenterer for, at et nyt medborgerskab skal bygge på grupperettigheder.

Iris Young er meget kritisk over for den universelle måde, som den liberalistiske medborgerskabstradition definerer rettigheder og pligter på, fordi man derved let kommer til at overse de sociale forskelle i befolkningen, og til at ignorere de barrierer, der kan hindre den enkelte borger i at udøve et aktivt medborgerskab. Det universelle indhold af medborgerskabet har, ifølge Iris Young, ført til undertrykkelse af minoriteter og en fornægtelse af sociale forskelle. Hun ønsker i stedet et medborgerskab, der mere bygger på grupperettigheder end på individuelle rettigheder. Det primære mål for et nyt differentieret medborgerskab skal være at forsvare

befolkningsgruppers ret til at være forskellige og dermed hindre undertrykkelse af minoriteter. Hun ønsker derfor ikke, i modsætning til den liberalistiske opfattelse af medborgerskabet, at det skal skabe et homogent samfund, fordi forsøgene på at skabe enhed og symmetri mellem borgerne fører til undertrykkelse af dem, der er anderledes.

Will Kymlicka ser gerne, at medborgerskabet udvikles til at blive et multikulturelt medborgerskab, der både bygger på universelle rettigheder og specielle gruppedifferentierede rettigheder for minoritetskulturer. Han er primært fokuseret på at sikre de etniske minoriteter grupperettigheder og ønsker, at der udvikles et medborgerskab, der anerkender vigtigheden af kultur for den enkelte borgers identitet, fordi evnen til at træffe meningsfulde valg afhænger af, at man har tilegnet sig en kultur og forstår historien og sproget i denne kultur.

Will Kymlicka foreslår, at der indføres 3 forskellige typer af grupperettigheder i et multikulturelt medborgerskab:

1. Selvstyrelserrettigheder til minoritetsgrupper gennem decentralisering.
2. Poly-etniske rettigheder, som beskytter gruppeidentiteter ved at yde offentligt støtte til minoritetskulturer.
3. Retten til at blive repræsenteret i samfundets politiske institutioner for minoritetsgrupper.

Disse nye typer af rettigheder skal bidrage til at sikre minoritetskulturerne ved at give dem en positiv særbehandling.

Hverken Iris Youngs eller Will Kymlickas beskrivelser af et medborgerskab, der bygger på grupperettigheder, er imidlertid overbevisende. For det første er det meget svært for

dem at definere, hvad der forstås ved grupper. Iris Youngs definition af grupper som værende folk, der deler samme livsform, vil være mere end svær at konkretisere i praksis. Det er de færreste borgere, der entydigt kan defineres som tilhørende en bestemt gruppe. De fleste har flere forskellige sociale tilhørsforhold. For det andet er deres forslag om at lave et differentieret medborgerskab, der medfører en positiv særbehandling af minoritetsgrupper, problematisk ud fra den lighedstanke, der er et centralt element i ideen om medborgerskab. Det bliver meget svært at forklare, hvorfor en samfundsgruppe har krav på flere rettigheder end andre samfundsgrupper. For det tredje, og mest afgørende, er der en stor risiko for, at et medborgerskab, der bygger på grupperettigheder, vil føre til en yderligere fragmentering af samfundet, medføre sociale opløsningstendenser og øge den livsformscentrisme, der truer demokratiet i den vestlige verden.

Opsummering

At basere et nyt medborgerskab på grupperettigheder virker ikke som en mulig løsning. Det vil derimod være mere relevant at overveje, om der skal tilføjes flere rettigheder. Umiddelbart kan det virke logisk, i takt med at samfundet bliver mere og mere kompleks, men indførelsen af flere rettigheder kan have den negative effekt, at det bliver sværere at skabe konsensus om medborgerskabet.

Den nye medborger

Hvad kan danne rammen om et nyt medborgerskab?

Som tidligere beskrevet er den nuværende medborgerskabstanke opstået sammen med udviklingen af den suveræne nationalstat. Derfor kan det være svært at forestille sig et medborgerskab, der ikke er bundet til nationalstaten. Nogle forskere hævder endog, at begrebet ikke giver mening uden denne binding. Andre, bl.a. T. Oommen, mener, at fusionen mellem medborgerskab og nationalstat er uheldig, fordi den betyder, at ideen om medborgerskab bliver knyttet til begrebet nationalitet og derved får både en kulturel og en politisk status. I stedet for at binde folk sammen på tværs af kulturelle forskelle har det industrielle medborgerskab ført til udstødelse og racisme på samme måde som nationalisme. Derfor er det ifølge T. Oommen¹⁸ nødvendigt at distancere medborgerskabet fra bindingen til nationalstaten og i stedet for fokusere på de lighedsideal, som begrebet indeholder.

For at forstå medborgerskabet må vi først koble nationen fra staten. En nation er en sammensmeltning af territorier og sprog og derfor kulturel og har en „før politisk status“. Med „før politisk“ mener han, at medborgerskabet af en nation var bestemt af geografi og historie og ikke af et demokratisk styre. Medlemskab af en nation var ikke et åbent spørgsmål, der var til debat. I modsætning til nationen bygger den grundlæggende ide om staten på et retsligt koncept, og derfor er sammensmeltningen mellem de to ideer uhel-

dig, hvad man ifølge T. Oommen aldrig har indset i Vest-europa.

I sin analyse af staten ser T. Oommen dog i for høj grad bort fra, at staten ikke er værdimæssig neutral. Staten er en institution, der repræsenterer bestemte politiske interesser og som bygger sin autoritet på magtudøvelse. På trods heraf er hans beskrivelse af modsætningen mellem nation og stat vigtig.

Keith Faulks hævder, at ideen om en nation var vigtigere tidligere i historien, eksempelvis under Den Franske Revolution, i forsøget på at udvikle et mere lighedsorienteret medborgerskab, men at den i dag mere er en barriere end en støtte i bestræbelserne på at udvikle medborgerskabet.

Ifølge Keith Faulks er der 3 grunde til at løfte medborgerskabet ud over de rammer, som nationalstaten sætter:¹⁹

1. Medborgerskabet er et koncept i bevægelse, som må hæves ud over staten for at være rigtigt sikkert. Hvis man fornægter andres rettigheder, kan man miste sine egne rettigheder.
2. Med den intensiverede globalisering kan grundlaget for social orden ikke garanteres i et samfund alene. Det stigende antal af globale problemer har gjort grænserne mellem landene usikre. Mange af de problemer, der truer medborgerskabet, kan kun løses gennem en overstatslig regulering.
3. Forpligtigelserne i medborgerskabet betyder, at vi må tage ansvaret for andre samfund alvorligt (f.eks. den globale fattigdom).

Keith Faulks afviser påstanden om, at den nationale identitet er afgørende for, at der kan eksistere et reelt medborger-

skab. Det sker med en henvisning til, at der også eksisterer andre former for identitet end den nationale, der kan få folk til at ofre sig for en større sag, eksempelvis religion, klasse og køn.

Transnationalt medborgerskab

Hvis det ikke er nationalstaten, der kan danne rammen om det fremtidige medborgerskab, er der følgende andre muligheder:

- En global institution. Eksempelvis i FN's regi.
- En overstatslig institution. Den kan eksempelvis udvikles inden for rammerne af EU.
- Grupper, der har fået tildelt rettigheder.

Som tidligere beskrevet virker sidstnævnte ikke som en realistisk mulighed for øjeblikket, hvorimod det vil være meget relevant at undersøge de to andre muligheder.

Medborgerskab inden for rammerne af en global institution

På det økologiske område ser vi i dag en tendens til en fælles ansvarlighed over for den globale udvikling. Bevidstheden om, at jordens resurser ikke er uudtømmelige, men skrøbelige, og at en ukontrolleret udvikling af markedsøkonomien kan true jordens økologiske balance, er ved at skabe en fælles forpligtigelse over for klodens fremtid. En forpligtigelse, der tydeligt kommer til udtryk i parolen om „at tænke globalt og handle lokalt“, der henvender sig til både det enkelte individ og til grupper i forsøget på at skabe en global bevidsthed om de økologiske problemer.

Verdensøkonomiens tiltagende globalisering bidrager også til skabelsen af en global identitet og ansvarlighed. Der foregår i dag i stigende grad en politisk kamp mellem tilhængere og modstandere af den økonomiske globalisering. En kamp, der bl.a. er synlig i forbindelse med afholdelsen af internationale politiske topmøder om den økonomiske politik, der både er blevet mødt af store demonstrationer og en massiv indsats fra græsrodder og ngo'er for gennem politisk lobbyarbejde at få indflydelse på den politiske proces. Denne modstand signalerer, at der er ved at opstå et globalt civilsamfund, der på sigt kan blive en væsentlig faktor i den globale udvikling.

På FN-topmødet i Johannesburg i Sydafrika i august/september 2002 forsøgte delegerede fra hovedparten af verdens lande at nå til enighed om udformningen af konkrete handleplaner til intensivering af kampen mod fattigdom og naturødelæggelser.

Et stort flertal af disse lande har erkendt, at flere og flere problemer ikke mere kan løses inden for nationalstatens rammer eller gennem bilaterale aftaler. Det kræver bindende multilaterale aftaler. De globale miljøproblemer kræver fælles handling i FN's regi. Det nytter ikke noget kun at arbejde for et rent miljø nationalt, hvis andre lande forurener, og denne forurening bliver båret videre af luft og vand. Det samme gør kampen mod fattigdom, der er et meget alvorligt problem i en verden, hvor forskellen mellem rige og fattige lande er meget stor. 50% af jordens befolkning tjener mindre end 1 dollar pr. dag, og 70% tjener mindre end 2 dollar pr. dag. En meget stor del af jordens fattige befolkning har ikke adgang til rent vand og lever under meget dårlige sanitære forhold med den deraf følgende forøget risiko

for at blive ramt af sygdomme. Desuden er de fattige lande hårdt ramt af aids, der truer med at dræbe en meget stor del af befolkningen, hvis aidsmedicinen ikke bliver væsentlig billigere.

De fattige lande kan ikke komme ind i en bæredygtig udvikling uden hjælp fra den rige del af verden. Det kræver både hjælp til selvhjælp, og at de rige markeder bliver åbnet for de fattige lande. I dag er det således, at både EU og USA gennem en protektionistisk landbrugspolitik holder udviklingslandene uden for de vigtigste markeder og forhindrer dem derved i at konkurrere på markedsvilkår.

Resultatet af mødet i Johannesburg var imidlertid beskedent. Der blev kun indgået meget få bindende multilaterale aftaler, det blev mest ved hensigtserklæringer og mere eller mindre tom retorik. De rige lande og i særdeleshed USA er kun i beskedent omfang deres globale ansvar bevidst, når det skal udmøntes i en konkret støtte til fattigdomsbekæmpelsen, og mange af de fattige lande viser ikke den nødvendige vilje til at bekæmpe korrupsion og den ulige fordeling af goderne i deres egne lande.

Derfor tyder meget på, at der vil ske en fortsat polarisering mellem den rige og fattige del af verden, og at der ikke i en overskuelig fremtid vil blive gjort noget radikalt ved den fattigdom, der er den væsentligste årsag til det stigende antal flygtninge og dermed også til problemerne for asylpolitikken. Jo mere forarmede folk i de fattige lande bliver, jo flere flygtninge vil der også blive på verdensplan. Det bliver også sværere at argumentere for, at det kun er politiske flygtninge, der skal have hjælp. Er det ikke lige så legitimt at flygte, når ens familie er ved at dø af sult?

Det stigende antal flygtninge og indvandrere hænger så-

ledes uløseligt sammen med den store fattigdom i udviklingslandene, og problemet kan kun løses ved, at der udvises en global ansvarlighed, der bidrager til at skabe en bæredygtig udvikling i den fattige del af verden. Udviklingen af en sådan ansvarlighed både på det politiske og folkelige plan kan blive et vigtigt element i en ny forståelse af medborgerskabet, for selv om topmødet i Johannesburg resultatmæssigt var en skuffelse, er det opløftende, at det overhovedet fandt sted, fordi det viser, at der i langt de fleste lande er et politisk ønske om, at de globale problemer løses i fællesskab inden for en global institution (FN). Det er derfor ikke usandsynligt, at det i løbet af nogle årtier vil være de globale institutioner (f.eks. FN), der danner den vigtigste ramme for forståelsen af medborgerskabet. Desto mere både den politiske kamp og det politiske samarbejde udvikler sig på globalt plan, desto mere vil det styrke den globale bevidsthed både hos tilhængere og modstandere af globaliseringen, og dermed styrkes grundlaget for en forståelse af et globalt medborgerskab.

Tanken om et globalt medborgerskab kan også blive aktualiseret af, at flere og flere lande får en demokratisk styreform. I de sidste tre årtier er antallet af demokratier vokset hurtigt. Diktaturer i Sydeuropa, Asien og Latinamerika samt de totalitære kommunistiske styre i Østeuropa er i hovedparten af landene blevet afløst af demokratiske styreformer. Undtagelserne fra denne udvikling er Afrika og den arabiske del af den muslimske verden, men selv her er der tegn på fremskridt.²⁰

Det er i høj grad menneskerettighederne, der udgør grundlaget for de nye demokratier, hvad der er et bevis på, at de er ved at opnå universel gyldighed. Ingen af de nye

demokratier bygger på nye værdigrundlag. Der eksisterer ikke særlige asiatiske eller latinamerikanske demokratiforståelser m.m., men der er i stedet en generel tilslutning til menneskerettighederne og de klassiske demokratiske institutioner (parlamerter, frie hemmelige valg, uafhængige domstole m.m.).

De europæiske demokratiopfattelser (den republikanske og liberale demokratiopfattelse) og menneskerettighederne er ved at blive løsrevet fra deres binding til den vestlige kulturs værdigrundlag, i takt med at de får universel status og derved bliver til universelle globale værdier. De er blevet til en overordnet politisk ramme, der kan bruges af mange forskellige kulturer, uden at de af den grund underlægger sig en kulturel ensretning.

Den hastige udbredelse af de demokratiske styreformer viser ansatser til, at der kan opstå en form for global demokrati, som medborgerskabstanken kan knytte an til, men det vil være en anden form for demokrati, end det man kender fra nationalstaterne. Et globalt demokrati vil i langt højere grad skulle tage hensyn til de faktiske magtforhold mellem nationer og regioner end et nationalt demokrati, der giver alle borgere en stemme. Det vil eksempelvis for øjeblikket være utopi at forestille sig, at Sikkerhedsrådet i FN blev sammensat af de nationer, der har flest indbyggere.

Medborgerskab inden for rammerne af EU

En anden mulighed er at gøre EU til den primære ramme om medborgerskabet. Jürgen Habermas er en af de teoretikere, der argumenterer for, at et nyt medborgerskab skal knyttes til en overstatslig enhed, fordi der er et spændingsforhold mellem udviklingen af en demokratisk retsstat og

markedsøkonomien. Moderniseringen af markedsøkonomien følger sit eget bevægelsesprincip, der ikke har nogen sammenhæng med forsøget på at udvikle en retsstat.

Den nye gensidige økonomiske afhængighed i EU skaber derfor et voksende koordinationsbehov på det politiske plan, men det er ifølge Jürgen Habermas ikke nok at regulere konkurrencevilkårene for det indre marked, der må også skabes bedre mulighed for kollektive politiske handlinger på tværs af landegrænserne. Det er ikke tilstrækkeligt, at de demokratiske processer fungerer inden for rammerne af nationalstaterne, som det er tilfældet i dag. Der må skabes en fælles politisk offentlighed for hele EU, der sikrer demokratiudviklingen på tværs af de nationale grænser.

Hidtil er opgaverne i EU blevet løst af europæiske organisationer, der har skabt et tæt administrativt netværk. De nye administrative eliter er formelt set bundet af de respektive regeringer og institutioner i hjemlandene, men i virkeligheden er de allerede vokset ud af deres nationale sammenhænge og udgør et bureaukrati, der er hævet over de demokratiske processer. Da flere og flere af bestemmelserne i EU samtidig angår et stadig større antal borgere, og de ikke har nogen effektiv måde at diskutere og øve indflydelse på disse beslutninger, bliver gabet mellem deltagelse og styring ovenfra stadig større. Derfor bliver spørgsmålet, om der kan udvikles et europæisk statsborgerskab, der indeholder bevidstheden om „en forpligtigelse overfor et europæisk vel”²¹, påtrængende.

At medborgerskabet skal knyttes til EU, indebærer ikke, at Jürgen Habermas mener, at de nationale demokratier skal opløses, men de skal tildeles en anden rolle og indgå som en del af en ny større enhed i Europa.

Problemet for Jürgen Habermas er, at der i EU ikke eksisterer nogen større fælles identitet og dermed loyalitet og ansvar over for fællesskabet. Hvordan skal et medborgerskab kunne fungere uden denne afgørende fælles identitet? Dette problem, mener han, kan løses ved, at man skelner mellem det politiske og det kulturelle niveau og kun bygger det overstatslige medborgerskab på det politiske niveau. På samme måde som religionen gennem sekulariseringen blev adskilt fra staten efter Den Franske Revolution, kan det kulturelle niveau også fjernes i dag. Ikke mindst fordi religion er en vigtig del af det kulturelle niveau. Derfor bør hverken den enkelte borgers religion eller kulturelle tilhørsforhold have betydning for hverken medborgerskab eller demokrati. EU og staten skal sikre religionsfriheden og retten til at fastholde den kultur, som den enkelte borger ønsker, men ellers vedrører det religiøse og det kulturelle niveau ikke medborgerskabet.

Jürgen Habermas ønsker desuden, at der bliver udformet en europæisk forfatning, der bliver baseret på menneskerettighederne, udviklet et europæisk partisystem, samt at der bliver skabt en europæisk offentlighed.

Selv om Jürgen Habermas afskærer det kulturelle niveau fra medborgerskabet, vil udviklingen af et europæisk medborgerskab kræve, at folk skal være i stand til ikke kun at se sig selv som tyskere, svenskere, englændere eller danskere, men også som europæere, således at den nationale identitet bliver tilpasset den europæiske identitet, ellers vil ideen om et EU-medborgerskab ikke have nogen mening.

Kan der udvikles en fælles europæisk identitet?

Der er derfor mange problemer i Jürgen Habermas' forslag: Hvad er en europæisk identitet? Hvor er fællestrækkene i de lande, der er medlemmer af Unionen? Hvordan kan en fælles identitet udvikles?

Den tyske professor i sociologi Richard Münch opstiller i bogen „Nation and Citizenship in the Global Age“²² nogle teser for, hvordan en europæisk identitet kan udvikles. En af disse teser er, at kollektive identiteter skabes ved, at de bliver adskilt fra andre identiteter. Det gælder såvel adskillelse fra identiteter uden for EU som i selve EU.

Som et eksempel på hvordan den europæiske identitet kan påvirkes udefra, beskriver han, hvordan Øst-Vest konflikten, der under den kolde krig delte verden i to store blokke, også delte Europa i to forskellige kollektive identiteter. At tilhøre den vestlige blok var en vigtig del af identiteten i de lande, som denne blok omfattede (The West is the best, som en rockgruppe sang). På samme måde som det at tilhøre den kommunistiske del af Europa havde stor betydning for befolkningen i Østeuropa. Efter Murens fald i 1989 skiftede situationen meget pludseligt og førte til en kraftig opblomstring af den nationale identitet. Retten til selvbestemmelse for folket blev basis for og legitimeringen af den nye form for nationalisme i det tidligere Sovjet og udviklede den nationale identitet. Fremkomst af en ny national identitet blev i flere af landene benyttet strategisk af den politiske og militære elite, der brugte den etniske baggrund som basis for definitionen af, om man tilhørte en nation. En proces, der kunne føre til etnisk udrensning, som det skete i det tidligere Jugoslavien.

Begivenhederne efter Murens fald viser, at der relativt

hurtigt kan ske ændringer i kollektive identiteter, hvis de ydre påvirkninger er tilstrækkelige store.

Richard Münch hævder, at der i Vesteuropa er ved at ske en styrkelse af den europæiske identitet på bekostning af den gamle vestlige identitet. Efter at fjenden i øst er forsvundet, kan internationale modsætninger i vesten hurtigere opstå og føre til konflikter. Før 1989 var problemer, der vedrørte alle de vesteuropæiske lande, primært sikkerhedsproblemer, der blev løst gennem Nato's og USA's militærmagt. I dag er de europæiske problemer mere komplekse, og de bliver i højere grad løst af EU end med hjælp fra USA. De politiske problemer er gået fra primært at være sikkerhedspolitiske til at være af økonomisk art, og når det drejer sig om den økonomiske politik, er enigheden med USA ikke særlig stor. Tværtimod opstår der flere og flere modsætningsforhold, i takt med at EU får større økonomisk magt. Derfor vil den gamle vestlige alliance med USA, ifølge Richard Münch, efterhånden miste noget af sin styrke og dermed også den kollektive identitet, som den gav næring til.

Udviklingen af det indre marked, den fælles mønt og overførsel af magt fra nationalstaterne til EU og den dermed accelererende integration i EU synliggør i stadig højere grad EU i hverdagslivet for borgerne i medlemslandene.

Overførsel af autoritet fra medlemslandene har ført til regelmæssige konflikter inden for EU – eksempelvis mellem EU-kommissionen og medlemslandene, men disse konflikter bremser ikke udviklingen af en EU-identitet. Tværtimod fremmer de ifølge Richard Münch direkte billedet af EU som en selvstændig loyalitetskrævende enhed. Så længe at konflikter mellem EU og et medlemsland kan blive løst tosidigt, kan de andre medlemslande blive tættere knyttet til EU og

derved få styrket deres EU-identitet. Modsat vil det være et tilbageskridt for udviklingen af en EU-identitet, hvis der opstår konflikter, hvor forskellige medlemslande samtidigt tager en oppositionel rolle og støtter hinanden i denne rolle.

Ifølge Richard Münch vil tosidige begrænsede konflikter i EU derfor styrke udviklingen af en EU-identitet, og fra dette perspektiv konkluderer han også, at en parallel udvikling af såvel en europæisk som en national identitet ikke er i modsætning til hinanden, men snarere er fremkommet af to sammenflettede processer.

Den sidste hovedfaktor for udviklingen af en EU-identitet, som han peger på, er globaliseringen og de deraf afledte behov for at lave transnationale institutioner. Det er stadig primært de nationale stater, der agerer på det globale plan, men der er i Europa ved at opstå en forståelse for nødvendigheden af, at EU også får betydning som en overnational institution. Da de enkelte medlemslande ikke har den nødvendige styrke til at have gennemslagskraft på det globale politiske niveau. I jo højere grad EU bliver talsmand for medlemslandene i globale spørgsmål, desto mere vil globale organisationer og lande uden for EU betragte EU som en enhed med fælles interesser og identitet. Globaliseringen af det moderne liv vil føre til skabelsen af et globalt samfund, men det vil ikke ske direkte, men ved langsomt at føre os imod en europæisering som et skridt på vejen fra nationalstat til verdenssamfund.

Spørgsmålet er, om Richard Münch har ret i, at den europæiske identitet vil udvikles hurtigere end den globale. Det vil afhænge af, på hvilket niveau de politiske kampe vil blive ført, og hvor de fleste kriser vil opstå samt omfanget af disse. Hvis eksempelvis økologiske katastrofer af globalt omfang

vil præge udviklingen, vil det være sandsynligt, at den globale identitet udvikles hurtigst.

Opsummering

Hvis det ikke kan være nationalstaten eller sociale grupper, der skal danne rammen om en ny forståelse af medborgerskabet, hvad skal det så være? Skal medborgerskabet i stedet knyttes til et overstatsligt politisk organ, eksempelvis en europæisk føderal statsdannelse som Jürgen Habermas foreslår? Eller skal det defineres i forhold til det globale niveau i FN's regi?

Svaret er et både og. Medborgerskabet er ved at blive frigjort fra dets binding til nationalstaten og vil fremover kunne fungere på flere forskellige niveauer: lokalt, nationalt, på EU-niveau og globalt.

De individuelle rettigheder i medborgerskabet vil skulle sikres både nationalt, i EU og på globalt niveau. En dansker vil eksempelvis blive sikret nogle sociale rettigheder inden for nationens grænser. På EU-niveau vil han bl.a. blive sikret nogle rettigheder i forhold til det indre marked, og på globalt plan vil han via FN blive sikret menneskerettighederne gennem Verdenserklæringen om menneskerettighederne. Der bør derfor udvikles et triangulært medborgerskab, der fungerer på alle 3 niveauer.

Det triangulære medborgerskab i vidensamfundet

På trods af at medborgerskabet i vidensamfundet skal kunne fungere på 3 niveauer, betyder det ikke, at de er lige vigtige for den fællesskabsfølelse og loyalitet, der er en forudsætning for, at det kan praktiseres. Meget tyder på, at det vigtigste niveau endnu i nogle år stadig vil være det nationale fællesskab, men med en åbenhed over for både de europæiske og de globale fællesskaber.

Det nationale fællesskab er fortsat det mest identitetsskabende fællesskab, og det fællesskab, som borgerne i de fleste af de europæiske lande udviser den største ansvarsfølelse og loyalitet overfor. Da medborgerskabet er afhængigt af eksistensen af en sådan fælles opfattelse af tilhørsforhold, må det derfor først og fremmest knytte an til det niveau, hvor dette tilhørsforhold er størst.

Det nationale tilhørsforhold strækker sig stadig i hovedparten af de europæiske lande langt tilbage til fortidens helte, myter og begivenheder og giver et forpligtende tilhørsforhold til en kulturel og national arv. Det er dette element af historisk bevidsthed og dyb historisk forankring, der gør, at nuværende generationer ikke uden videre kan forkaste det. Men selv om de vesteuropæiske borgeres identitet og loyalitet stadig primært er bundet til det nationale niveau, betyder det ikke, at der ikke også er forbundet loyalitets- og identitetsfølelse med det europæiske og globale niveau. Som tidligere beskrevet er identitetsfølelsen i forhold til disse niveauer under udvikling og kan måske på sigt erstatte det nationale niveau som det mest identitetsskabende.

En af opgaverne for den nye forståelse af medborgerskabstanken bliver at bidrage til at forstærke udviklingen af loyalitet og ansvarsfølelse i forhold til det europæiske og globale niveau. Det er dog vigtigt at påpege, at opgaven med at styrke det europæiske niveau ikke nødvendigvis er det samme som at støtte EU eller andre af de nuværende fælles institutioner på dette niveau. Man kan sagtens have en stærk europæisk identitet uden at støtte de nuværende institutioner.

I takt med at der hos borgerne udvikles en ansvarsfølelse og identitet over for det europæiske og det globale niveau, kan medborgerskabet blive løftet ud over det nationale niveau. Allerede i dag ser vi mange befolkningsgrupper, der har en identitet, der rækker ud over det nationale fællesskab, som de lever i. Det gælder eksempelvis it-folk, der har en global identitet via de netværk, der er en del af deres arbejdsproces, grupper, der har en fælles kultur på tværs af de nationale grænser, og de indvandrere og flygtninge, der har den primære identitet i forhold til de lande, som de rejste eller flygtede fra. Derfor er den nye form for medborgerskab, der er ved at vokse frem, både national og transnational. Medborgerskabet er blevet fragmenteret. Det er stadig primært bundet til det nationale niveau, men indeholder samtidig elementer fra både det europæiske og det globale niveau. Rettigheder og forpligtigelser i det bliver ikke mere kun garanteret af nationalstaten, men også af det internationale samfund.

Den begyndende adskillelse mellem medborgerskab og nationalstat betyder tillige, at det ikke er staten, men det nationale fællesskab, der bliver det vigtigste element i forståelsen af medborgerskabet. Staten har stadig en vigtig opgave med på nationalt plan at sikre medborgerskabets ret-

NIVEAUERNE I DET TRIANGULÆRE MEDBORGERSKAB

Tabel 4

<i>Niveau</i>	<i>Rettigheder sikres af</i>	<i>Karakteren af forpligtigelsen</i>	<i>Loyalitets- og ansvarsfølelse</i>
Nationalt	Staten De grundlovs-sikrede rettigheder	Formelle krav	Stor
Europæisk	EU Bl.a. Menneske-rettedomsdom-stolen	Primær moralsk	Lille
Globalt	FN Menneske-rettedighederne	Primær moralsk	Lille

tigheder og pligter og arbejde for, at den politiske offentlighed er åben og fordomsfri, men medborgerskabets primære funktion er ikke at skabe opbakning bag det politiske system, som nogle forskere mener (bl.a. Ruud Veldhuis).

I Danmark er det historisk set ikke noget nyt i at sætte folket før det politiske system. Der er en tradition for, at den enkelte borger udviser størst ansvars- og loyalitetsfølelse over for de folkelige fællesskaber og først derefter en loyalitet over for det politiske system, hvis ellers systemet fortjener denne loyalitet. Samfundsudviklingen siden 1800-tallet bygger i høj grad på en sådan positiv opfattelse af folket og de folkelige bevægelser og en god position skepsis i forhold til statsmagten. Udviklingen af den folkelige fornuft gennem folkeoplysning, og derigennem uddanne borgerne til at blive gode demokrater, har været et kendetegn ved de nordiske demo-

kratier. Det har også været et kendetegn, at folkeoplysningen har haft en relativ autonomi i forhold til statsmagten – den såkaldte frihedslinje – der har betydet, at stat og kommuner ikke direkte har haft indflydelse på indholdet i undervisningen. Det har i høj grad været op til folk selv.

Folkeoplysningsområdet har således været kendetegnet ved en tillid til, at folket kunne forvalte sig selv uden politisk styring. Den enkelte borger vidste bedst selv, hvilke behov han/hun havde for oplysning. Det skulle det offentlige ikke diktere. Denne holdning er et tydeligt eksempel på, at loyaliteten over for de folkelige fællesskaber kommer før loyaliteten over for staten.

Hensynet til de kulturelle minoriteter

Konstateringen af, at det stadig er det nationale niveau, byggede på den dominerende nationale kultur, der er det mest identitetsskabende i medborgerskabet i videnssamfundet, betyder, at der stadig vil være en fare for, at minoriteter bliver undertrykt af den dominerende kultur og ikke i tilstrækkelig grad bliver omfattet af den status, som medborgerskabet giver. Dette problem kan kun løses ved at følge Jürgen Habermas' forslag om at fjerne det kulturelle niveau fra medborgerskabet, således at det kun bygger på det politiske niveau.

Hverken borgernes religiøse eller kulturelle baggrund bør have betydning for, om de kan fungere som medborgere og deltage i demokratiet. Hvad de gør i privatlivet uden for de demokratiske fora, må være op til dem selv, så længe de holder sig inden for straffelovens regler. Om de er kristne, muslimer eller buddhister, om de går med tørklæder eller blød hat osv. er fuldstændig ligegyldigt, så længe de som borgere

respekterer de demokratiske spilleregler og andres rettigheder til at vælge kultur og religion på lige fod med dem selv, samt at adskillelsen af stat og religion er fundamentet i det danske demokrati. Indholdet i medborgerskabet skal være noget, som et meget stort flertal skal kunne tilslutte sig uafhængigt af kulturel baggrund.

I modsætning til det politiske system, der er afhængigt af, at et flertal af borgerne deler den samme kultur og er loyale over for de politiske institutioner, behøver en ny triangulær medborgerskabsforståelse ikke at bygge på en bestemt kulturforståelse, fordi den ikke er bundet til nationalstaten. På samme måde som menneskerettigheder og den europæiske demokratiforståelse er ved at blive gjort universelle, og derved hæves op over den kulturtradition, som de opstod i, kan medborgerskabstanken frigøres fra den kulturelle binding, som den har været underlagt.

En ny forståelse for hvad det vil sige at være medborger, skal kunne bidrage til at samle borgerne på tværs af kulturelle og religiøse forskelle ved at definere nogle rettigheder og pligter, der kan skabes konsensus om, og som kan bidrage til udviklingen af en fælles identitet og loyalitet.

Det triangulære medborgerskab kan bidrage til at skabe den ramme, hvori kulturmødet kan udfolde sig. Billedligt kan den nye medborgerskabstanke illustreres ved en fodboldkamp, hvor medborgerskabet er det, der definerer de regler, som dommeren dømmer kampen efter, og som også har konsensus hos fodboldspillerne. Reglerne er selve grundlaget for spillet, men forhindrer ikke, at der er kulturelle forskelle i spilopfattelsen – eksempelvis at en brasilianer tænker fodbold anderledes end en europæer eller en asiat. Det væsentligste er, at alle spiller efter samme regler og derfor

har et fælles „sprog“, som forskellige kulturer kan kommunikere med hinanden på, samt at de får identitet som fodboldspillere og udviser loyalitet over for de fællesskaber, de indgår i.²³

Opsummering

Det har historisk vist sig, at de individuelle rettigheder har været et værn mod overgreb og uretfærdighed mod den enkelte borger, og at de har været med til at skabe større lighed i samfundet ved at forsvare borgernes lige ret til at deltage i demokratiet. Det vil derfor være naturligt at udvikle et nyt medborgerskab i vidensamfundet på baggrund af de individuelle rettigheder fra den liberalistiske medborgerskabstanke suppleret med målsætningen om den aktive deltagelse og loyaliteten over for fællesskabet fra den republikanske forståelse af medborgerskabet.

Da det ikke vil være nogen farbar vej at opbygge et nyt medborgerskab på grupperettigheder, må medborgerskabet stadig være en individuel status. Et aktivt medborgerskab bygger på det enkelte individ, fordi det er gennem den enkelte borgers handlinger og erfaringstilegnelse, at medborgerskabet får mening. På den anden side er et af målene med udviklingen af et nyt medborgerskab at sikre de bånd, der binder enkeltindivider sammen og skaber ansvarlighed over for de nationale og internationale fællesskaber. De forpligtigelser, som medborgerskabet indeholder, er tæt knyttet til den loyalitet og det ansvar, som den enkelte borger føler over for det eller de fællesskaber, han/hun er en del af. En stigende loyalitet og ansvar over for de folkelige fællesskaber og en accept af, at de rettigheder og pligter, der er indeholdt i medborgerskabet, både er tildelt en selv og alle andre med-

borgere, er det kit, der skal sikre det nationale og det internationale samfunds sammenhængskraft og være et værn imod udviklingen af både en ekstrem individualisme og en religiøs fundamentalisme.

Den religiøse fundamentalisme skal bekæmpes både nationalt og globalt ved en fortsat udbredelse af demokrati og de rettigheder, som medborgerskabet indeholder, mens den ekstreme individualisme skal imødegås, fordi den kan føre til den konklusion, at der vil være for mange forskelligartede interesser til, at ordet fællesskab giver nogen mening med den deraf følgende fare for sociale opløsningstendenser. Et triangulært medborgerskab kan bidrage til at udvikle en fælles folkelig identitet i en ellers mere og mere individualiseret tidsalder.

De civile og de politiske rettigheder bør sammen med menneskerettighederne være fundamentale i et nyt triangulært medborgerskab, fordi de bidrager til at sikre den enkelte borgers selvstændighed og suverænitet til at træffe egne valg (bl.a. valget at være en aktiv medborger eller ej).

Det er derimod ikke helt så entydigt, at de sociale rettigheder også skal være en del af indholdet i den nye medborgerskabstanke. De har ikke helt fået den funktion, som T.H. Marshall håbede på. På trods af at velfærden har skabt betingelserne for, at borgerne kan udøve et aktivt medborgerskab, har det ikke betydet, at de er blevet mere aktive i politik og demokratiudvikling. De sociale rettigheder og udviklingen af velfærdssamfundet har haft en tendens til at gøre dele af befolkningen mindre ansvarlig for deres eget liv og i stedet overføre ansvaret til de offentlige institutioner. Det er også et spørgsmål, om det er nødvendigt, at befolkningen har en vis levestandard, før medborgerskabet kan praktise-

res. Skal demokrati og medborgerskab kun være forbeholdt de mere velbjegete lande? Nej, uanset om de er rige eller fattige, har de ret til at leve i et demokrati og til at få tildelt de rettigheder og pligter, som statusen som medborger giver.

Stephen Castles' og Ruud Veldhuis' forslag om at gøre kulturelle rettigheder til en del af medborgerskabet er også problematisk. Selv om det kan virke ret så indlysende at indføre rettigheder for bl.a. at forsvare minoriteternes kultur, men Jürgen Habermas' argumenter for at gøre medborgerskabet til et politisk koncept, der er helt adskilt fra forvirringen og usikkerheden om, hvordan man skal forholde sig til kultur og etnisk baggrund og nationalitet, virker overbevisende. Under alle omstændigheder vil det være yderst problematisk at indføre kulturelle rettigheder, der indeholder en positiv særbehandling af etniske minoriteter. Der vil aldrig kunne skabes enighed om, hvilke grupper der bør have denne status, og en sådan særbehandling vil også kunne komme i konflikt med den lighedstanke, der er et centralt element i medborgerskabstanken.

Der kan også opstå det problem, at de kulturelle rettigheder kan komme i konflikt med nogle af de andre rettigheder. Hvad gør man eksempelvis, hvis de kulturelle rettigheder i en konkret situation kommer i konflikt med de politiske rettigheder? Hvilken ret skal man så vægte højest?

Hvis de kulturelle rettigheder skal være en del af det nye medborgerskab, bør de kun defineres som: Retten til kunne fastholde den kultur, som man er en del af. Herunder retten til at kende denne kulturs historie og dens sprog. En sådan beskrivelse vil kunne give den enkelte borger mulighed for selv at vælge den kultur, som han/hun ønsker, uden at andre

skal forholde sig til indholdet i den. Herunder om den er bedre eller dårligere end den fremherskende kultur. Borgernes kulturelle tilhørsforhold bliver derved en privatsag på samme måde som borgernes religiøse tilhørsforhold.

Forslagene om at gøre retten mod kønsdiskriminering til en medborgerskabsret er overskridende i den forstand, at denne rettighed vil overskride grænsen mellem offentlig og privat i den industrielle og liberalistiske forståelse af medborgerskabet. Medborgerskabet har hidtil været defineret som et begreb, der kun vedrørte den offentlige sfære. Det var her, man var medborger, og hvad der foregik i privatsfæren, vedrørte ikke samfundslivet, hvis det ellers foregik inden for straffelovens rammer.

Det er et spørgsmål om, hvorvidt denne opdeling mellem offentlig og privat ikke er blevet forældet, i takt med at markedskræfterne har bredt sig til stort set alle områder af privatsfæren. Selv de områder, der tidligere blev betragtet som de mest intime, eksempelvis seksualiteten, bliver i dag fremstillet i de offentlige rum via reklamer og massemedier. Opdelingen mellem markedet, offentligheden og privatsfæren er ved at flyde ud.

Det vil derfor være logisk, at rettighederne og ansvaret i en ny forståelse af medborgerskabet bliver udstrakt til at gælde alle dele af samfundet. Det betyder, at man som medborger må acceptere andres rettigheder og det ansvar, som man har over for dem, uanset hvor man møder dem. Medborgerskabet kommer derved også til at omfatte privatlivet og vil dermed kunne bidrage til en yderligere demokratisering af samfundet.

I modsætning til den industrielle forståelse af medborgerskabet er det ikke forpligtigelsen over for systemet, der er

den væsentligste forpligtigelse, men forpligtigelsen over for de folkelige fællesskaber, som man indgår i både inden for og uden for nationens rammer.

I Danmark har der altid været tradition for at vægte de folkelige fællesskaber højt samt udvise en naturlig skepsis over for de statslige institutioner. Denne antiautoritære holdning kan føres tilbage til det 19. århundrede med fremkomsten af højskolerne og andelsbevægelsen.

Gennem oplysning og uddannelse skal det sikres, at medborgerskabet kommer til at fungere både på det nationale, europæiske og globale plan, således at den enkelte borger føler sig forpligtiget til at forholde sig til de problemer, der opstår på alle 3 niveauer samt bliver i stand til at se problemer ud fra de forskellige synsvinkler.

Hvis man eksempelvis kun ser asylpolitikken ud fra en national synsvinkel, kan der muligvis være mange argumenter for at føre en forholdsvis stram asylpolitik – „Hvorfor skal vi lukke fremmede ind, når vi i forvejen har arbejdsløse gående m.m.“ Ser man samme problemstilling fra en international og global synsvinkel, skifter problemstillingen karakter: Hvis vi ikke gør noget for at bekæmpe den store fattigdom, som halvdelen af verdens befolkninger lever under, vil konsekvensen være et stærkt stigende antal fattigdomsflygtninge og en øget polarisering mellem den rige og fattige del af verden, med den deraf afledte fare for krig og terrorisme. Den globale synsvinkel vil nuancere problemstillingen og kunne styrke den globale ansvarlighed og kunne fortælle, at man ikke både kan føre en stram asylpolitik og samtidig undlade at hjælpe den fattige del af verden, uden at det kan få ubehagelige konsekvenser.

Medborgerskab og demokrati- opfattelser

Repræsentativ og deltagende

En ajourføring af medborgerskabet må nødvendigvis også forholde sig til sammenhængen mellem medborgerskab og demokrati. Det er ikke muligt at udvikle et aktivt medborgerskab uden demokrati, og demokratiet fungerer ikke optimalt uden et aktivt medborgerskab. Demokrati og medborgerskab betinger således hinanden. Demokratibegrebet er imidlertid ikke entydigt. På samme måde som medborgerskabet har det flere betydninger.

I den vestlige del af verden er der 2 dominerende opfattelser af demokrati:

1. Den repræsentative demokratiopfattelse
2. Den deltagende demokratiopfattelse.

I den repræsentative demokratiopfattelse forbindes demokrati med regeringer og parlamenter. Frie valg er nøgleordet i denne demokratiopfattelse, og stemmeafgivelsen er den vigtigste form for politisk aktivitet.

I modsætning hertil forventer den deltagende demokratiopfattelse, at borgerne deltager i de politiske beslutningsprocesser, og at demokratiet fungerer i alle dele af samfundet. Gennem borgernes aktive deltagelse i de politiske beslutninger bliver de bedre til at træffe valg og tage et ansvar. De bliver desuden mere integreret i samfundet og får en stærkere følelse af at være en del af det.

Det er ifølge den deltagende demokratiopfattelse op til den enkelte borger selv at beslutte, om han/hun vil deltage i de politiske beslutningsprocesser eller ej. I et demokratisk samfund kan man ikke presse en borger til at være aktiv, men hvis en meget stor del af borgerne ikke deltager i demokratiudøvelsen og de politiske diskussioner og beslutninger, vil det svække demokratiet.

Som det fremgår af ovennævnte beskrivelse af den deltagende demokratiopfattelse, er der en direkte sammenhæng mellem forståelsen af den deltagende demokratiopfattelse og forståelsen af den republikanske forståelse af medborgerskabet. Det er ikke nogen tilfældighed. Den deltagende demokratiopfattelse kaldes også den republikanske demokratiopfattelse og bygger på samme filosofi som den republikanske medborgerskabstanke.

Tilsvarende kaldes den repræsentative demokratiopfattelse for den liberale demokratiopfattelse, fordi den som sit mål vil sikre de rammer, som demokratiet skal udfolde sig indenfor. Hvorimod den aktive deltagelse i demokratiske beslutningsprocesser uden for valghandlinger ikke tillægges nogen værdi i sig selv.

Den danske demokratiopfattelse

I Danmark har der efter 2. Verdenskrig været tradition for at tillægge den deltagende demokratiopfattelse stor betydning. En aktiv folkelig deltagelse bliver regnet for en forudsætning for, at demokratiet kan fungere. Den mest indflydelsesrige person i debatten om udviklingen af denne demokratiopfattelse var professor i kirkehistorie Hal Koch. I bogen „Hvad er demokrati?“ (1945) argumenterer han for, at demokrati ikke er et fasttømret system eller en lære, men en

livsform: Som under stadige nederlag og tilbagefald er groet frem i Vesteuropa i løbet af godt og vel 2000 år, og som i sin lange og bevægede tilværelse har modtaget mange påvirkninger fra mangfoldige sider. Det er ikke noget i sig selv afsluttet. Derfor står debatten stadig om dets væsen. Det er ikke en sejr, som er vundet, men en kamp, som stadig går på, men en opgave, som stadig skal løses på ny.²⁴

Hal Koch er tydeligvis inspireret af den republikanske demokratiopfattelse, når han hævder, at demokrati ikke er en lære, der kan doceres, eller noget, som man hurtigt kan tilegne sig, men en tankegang, som man kun kan tilegne sig ved at afprøve den i praksis. Demokratiet kan aldrig sikres, fordi det ikke er et system, der skal gennemføres, men en livsform, der skal tilegnes.

At det danske demokrati ikke har så fast et fundament, som de fleste danskere tror, ses af, at vi ikke skal længere tilbage end til 1930'erne for at kunne konstatere, at mange mente, at demokratiet havde udspillet sin rolle, og det var vel at mærke en kritik, der ikke kun kom fra folk, der støttede datidens diktaturstater, men også fra helt almindelige danskere. Demokratiet er en sårbar styreform, ikke mindst i krisetider, hvor der let kan udvikles politiske kræfter, der sætter effektivitet højere end det folkelige demokrati.

Hvis demokratiet skal overleve, skal det hele tiden udvikles. Hovedopgaven drejer sig om at udvikle befolkningens demokratiske sindelag. Det drejer sig om sindelag, der skal bibringes hvert nyt slægtled.²⁵ Det kræver et stort arbejde at vække folket og gøre det politisk modent: „Menneskelig vækkelse, oplysning og opdragelse – uden det bliver demokratiet en farlig ting.“²⁶ Man kan ikke sikre demokratiet gennem lovgivningen, det afgørende er, at befolkningen

har et demokratisk sindelag. Derfor er det hos Hal Koch på samme måde som hos Grundtvig det folkelige oplysnings- og opdragelsesarbejde, der er grundlaget for demokratiudviklingen.

For Hal Koch er alternativet til krig og magtkampe samtalen og den gensidige forståelse og respekt. Derfor er demokrati heller ikke flertalsdiktatur, hvor det politiske flertal gennemtrumfer afgørelser uden hensyn til oppositionens holdninger: Demokratiets væsen er nemlig ikke bestemt ved afstemningen, men ved samtalen, forhandlingen, ved den gensidige respekt og forståelse og ved den heraf fremvoksende sans for helhedens interesse.²⁷

Hal Koch tillagde også menneskerettighederne en stor betydning for demokratiudviklingen. Disse såkaldte „frihedsrettigheder“ hører overhovedet til det dyrebareste, som menneskeheden gennem århundredernes møjsomme kamp er nået frem til, men friheden hører menneskelivet til. Og spørgsmålet er ikke løst med en grundlov, der sikrer visse frihedsrettigheder. Det er kun en ramme. Det afgørende er, om der er mennesker, der benytter denne frihed. Hvad kan det nytte, at de har frihed til at tale, hvis de intet har at sige?²⁸

Hal Koch bærer en stor del af æren for, at den deltagende demokratiopfattelse er blevet den absolut dominerende i Danmark. I dag tilslutter næsten alle politiske partier sig denne forståelse af demokratiet, og der kan næppe være tvivl om, at det deltagende demokrati gennem dets udfoldelse i foreningsliv, folkeoplysning og græsrodsbevægelser bliver værdsat af befolkningen. Spørgsmålet er, om det bliver praktiseret i tilstrækkelig grad, og om de demokratiske rettigheder bliver afprøvet i praksis og derved udvikler sig.

I de sidste to årtier er der gennem en decentraliserings-

politik blevet etableret en række nye demokratiske organer, der har givet lokalbefolkningen bedre mulighed for at få indflydelse på styringen af de offentlige institutioner (institutionsbestyrelser, skolebestyrelser, ældreråd, lokalråd m.m.), hvad der formelt giver demokratiudviklingen bedre muligheder, men spørgsmålet er, om befolkningens demokratiske sindelag også er blevet styrket.

Den efterhånden katastrofale ringe interesse for at deltage i det partipolitiske arbejde vidner ikke om det. Det er også et dårligt signal, at det bliver vanskeligere og vanskeligere at få borgerne til at indgå i bestyrelsesarbejdet i foreningslivet, der ellers er af afgørende betydning for det deltagende demokrati.

Hvordan kan et nyt aktivt medborgerskab udvikles i vidensamfundet?

Udviklingen af et aktivt medborgerskab kræver, at borgerne tilegner sig medborgerskabet i praksis, på samme måde som de ifølge Hal Koch kan tilegne sig en demokratisk tankegang. Det aktive medborgerskab er en tankegang og en livsform, man ikke kan tilegne sig en gang for alle, men som konstant skal udvikles.

Det aktive medborgerskab og den deltagende demokrati-forståelse er hinandens forudsætning. Man kan med rette se det aktive medborgerskab som en nødvendighed for, at det deltagende demokrati kan fungere.

For begge begreber drejer det sig om, hvordan den enkelte borger forholder sig til andre borgere, om at de lærer at acceptere forskellighed og ligeværdighed. En sådan accept skal bygge på tillid. Tillid mellem demokratisk sindede borgere uanset deres kulturelle ophav, profession, køn, uddan-

nelse m.v. samt loyalitet til de fællesskaber, som borgerne er en del af. Om denne tillid også kan overføres fra at være en personlig tillid til at være en tillid til systemet (tillid til regeringen, tillid til politikerne og politiske autoriteter, embedsmændene m.m.), afhænger af, om systemet eller dele af systemet fortjener denne tillid. Kunne man eksempelvis have tillid til den danske regering under 2. Verdenskrig?

Udviklingen fra personlig tillid til systemtillid kan beskrives som en overgang fra en form for tillid til en anden form. Hvor den første form – den personlige tillid – primært bygger på følelser, bygger den anden form – systemtilliden – primært på fornuft og oplysning.

Tillidsforholdet i det aktive medborgerskab bør først og fremmest bygge på den personlige tillid mellem demokratisk sindede borgere og fællesskaber. Borgere, der accepterer de rettigheder, som medborgerskabet bygger på, og er loyale over for de demokratiske fællesskaber, de indgår i. Dernæst bygger medborgerskabet på tillid til systemet, hvis det gør sig fortjent til denne tillid. (Dvs. det skal være demokratiske institutioner, der sikrer borgerne de nødvendige rettigheder).

I modsætning til tillid mellem borgere, der er en fri relation, er tillid mellem borger og stat ikke en fri og ligeværdig relation, på grund af at borgeren er underlagt staten.

Medborgerskabet kan derfor ikke pr. automatik bygge på tillid og loyalitet til systemet. I værste fald vil det kunne bruges til at skabe loyalitet over for en udemokratisk statsmagt. Systemtilliden må udvikles gennem demokratiske processer i et deltagende demokrati til gavn for såvel det politiske system som for den enkelte borger.

Aktivt medborgerskab i praksis

Læring i aktivt medborgerskab

Et aktivt medborgerskab kommer ikke af sig selv. Det skal udvikles og initieres af visionære politikere, fremsynede embedsmænd, foreningslivet samt af grupper og enkeltpersoner på alle niveauer i samfundet. Opgaven med at udvikle en ny forståelse for nødvendigheden af et aktivt medborgerskab er lige så vigtig som hensynet til betalingsbalancen og bør prioriteres herefter.

Læring i demokratisk medborgerskab kan defineres som den proces, der kan motivere enkeltpersoner og grupper til at tilegne sig viden om, hvordan man kan få indflydelse på politiske beslutninger og fællesanliggender. Det gælder både på nationalt og internationalt plan samt i lokalsamfundene. I læring i medborgerskab trænes borgernes færdigheder i at blive selvaktive og få større indflydelse på eget liv og på de fællesskaber, som de indgår i (f.eks. foreningslivet, folkeoplysningen, arbejdspladsen m.m.).

Deltagerne skal lære at forholde sig aktivt, forpligtende til andre og ikke kun føle sig forpligtiget i forhold til sig selv og sine nærmeste. Læring i medborgerskab er desuden opdragelse til deltagelse i både det repræsentative demokrati og i græsrodsdemokratiet.

Læringen kan bedst foregå i det civile samfund

Læringen omhandler alle dele af livet og kan foregå alle steder i samfundet, i børnehaven, folkeskolen, ungdomsuddannelserne, de videregående uddannelser m.m., men den vil have de bedste vilkår for at blive vellykket, hvis den gennemføres i den del af samfundet, hvor der ikke på forhånd er defineret politiske og økonomiske interesser og magtforhold. Eksempelvis gennem et eksternt fastlagt pensum. Læring i aktivt medborgerskab er ikke det samme som den traditionelle undervisning i samfundsfag og må ikke blive et fag eller et fagområde, som eleverne skal til eksamen i, men må bygge på frivillighed og tage udgangspunkt i aktuelle problemstillinger og deltagerbehov. Læringen kan derfor bedst finde sted i det civile samfund, der netop er kendetegnet ved ikke direkte at være styret af stat eller markedsøkonomi.

I det civile samfund kan såvel undervisere/instruktører som deltagere mødes på lige fod, uden at læringen er styret af eksamensordninger eller anden form for eksternt magt.

Det frie foreningsliv (idrætsforeningerne, ungdomsforeningerne, spejderne m.m.), de folkeoplysende foreninger og frie skoler (folkehøjskoler, aftenskoler, de frie skoler, ungdomsskolen, ungdomsklubberne, daghøjskoler m.m.) vil være den ideelle ramme for udviklingen af det aktive medborgerskab, fordi området er en del af det civile samfund, frekventeres af et meget stort antal danskere, det bygger på frivillighed og det magtfrie møde mellem folk. Det giver mulighed for, at man kan udøve medborgerskabet i praksis.

Hvilket indhold kan læring i medborgerskab have?

Læring i medborgerskab kan ses som en tværfaglig opgave, der relaterer sig til alle subjekter og til intet bestemt.

Læringen må tage udgangspunkt i deltagererfaringer og basere sig på debat og diskussion, kritisk tænkning og problemløsning og skal kunne involvere kursisternes egne aktiviteter.

Medborgerskablæring drejer sig om i praksis at afprøve de rettigheder, pligter og loyalitet, der er indeholdt i medborgerskabstanken.

Medborgerskablæring er triangulær. Den lærer deltagerne at bearbejde problemstillinger ud fra både et nationalt, internationalt og globalt niveau og bidrager dermed til at skabe både en national og global ansvarlighed og loyalitet.

Læring i medborgerskab kan omfatte udvikling af nogle færdigheder (sociale, intellektuelle, teknologiske), holdningsbearbejdelse (respekt for kulturelle og politiske opfattelser, respekt for rationelle argumenter, interesse i samfundsanliggender), værdiafklaring (retfærdighed, demokrati, love) og stimulering til aktiv deltagelse.

Det er af betydning, at læringen ikke kun bliver teoretisk, men også afprøves i praksis. Engagement i foreningsdemokratiet (bestyrelsesarbejde m.m.), oprettelse af nye interessegrupper og udvikling af fælles netværk i lokalsamfundene er alle eksempler på en praksis, der kan styrke læring i medborgerskab.

En tydeliggørelse af og debat om værdigrundlaget i de foreninger og frie skoler, der står for undervisningen i aktivt medborgerskab, vil også kunne styrke selve læreprocessen.

Den tid, som vi lever i for øjeblikket, er i høj grad præget af at være holdningsløs. Efter Murens fald i 1989 er holdningsløsheden blevet en livsstil for mange borgere. Det er ligefrem trendy ikke at ville „pådatte nogen noget som helst“. Underforstået at have holdninger og debattere disse. Denne holdningsløshed præger også en stor del af kulturlivet og massemedierne, hvor holdningsløsheden er sat i system. Den postmoderne kunstner må ikke direkte fremstille sine holdninger. Det er op til brugeren selv at analysere de holdninger, der ligger til grund for værket. Man forveksler fejlagtigt propaganda med holdninger. At fremsætte sine synspunkter og holdninger er ikke propaganda eller udtryk for frelsthed. Tværtimod er det forudsætningen for, at demokratiet og den offentlige debat kan fungere. Selv om holdningerne ikke kommer direkte frem, er de der alligevel og sætter derfor en skjult dagsorden. Holdningsløsheden er blevet en holdning, der kan være svær at debattere og dermed være en blokering for læring i demokratisk medborgerskab.

Planlægning af læring i aktivt medborgerskab

Centrale spørgsmål i forbindelse med undervisning i aktivt medborgerskab er, hvilke temaer der kan indgå i forløbet, og hvilke af disse er de vigtigste for målgruppen.

Sidstnævnte kan man naturligvis ikke svare generelt på, da det afhænger af den konkrete situation, som læringen finder sted i. I forhold til førstnævnte kan det være til inspiration at tage udgangspunkt i de 3 niveauer, som det triangulære medborgerskab indeholder:

DET NATIONALE NIVEAU

Tabel 5

Demokratiforståelse	
Grundlovssikrede rettigheder og pligter	
Det civile samfunds betydning for demokratiudviklingen	Vigtige organisationer & græsrodsbevægelser
Byrådsarbejde	I teori og praksis
Bestyrelsesarbejde	I teori og praksis
Hvor og hvem træffer de vigtigste politiske beslutninger?	Lokalt, nationalt
Hvordan påvirker man politiske beslutninger?	Valg, politiske partier, græsrodsarbejde
Hvad er et triangulært medborgerskab?	
Hvilke politiske temaer er aktuelle for øjeblikket?	
Mediernes rolle	Hvilken politisk indflydelse har de? Hvordan påvirker de den politiske udvikling?
Mindretalsbeskyttelse	Hvordan undgår man, at demokratiet udvikler sig til flertalsdiktatur? Hvad betyder dominansen af bestemte normer og værdier? Antiracisme og anti-diskrimination. Hensynet til de svage.
Konflikter affødt af kulturelle forskelle	

DET EUROPÆISKE NIVEAU

Tabel 6

Demokratiforståelse	Forskellige demokratiforståelser i Europa
Hvad er et aktivt europæisk medborgerskab?	
Hvor og hvem træffer de vigtigste politiske beslutninger?	EU Nationalstaterne
Hvordan påvirker man politiske beslutninger på det europæiske niveau?	Demokratiske organer Græsrodder & ngo'er Lobbyvirksomhed
Rettigheder, der sikres af EU	Menneskerettighedsdomstolen Rettigheder i forhold til det fælles indre marked
Hvilke politiske temaer er aktuelle for øjeblikket?	
Vigtige organisationer	
Mediernes rolle	
Mindretalsbeskyttelse	
Asylpolitik	
Hvordan skabes en bæredygtig udvikling?	Økologisk/økonomisk/politisk

DET GLOBALE NIVEAU

Tabel 7

Demokratiforståelse	Forskellige demokratiforståelser
Hvad er et aktivt globalt medborgerskab?	
Hvor og hvem træffer de vigtigste politiske beslutninger?	
Hvordan påvirker man den globale udvikling?	Vigtige ngo'er
Rettigheder, der sikres af FN	Menneskerettighederne
Hvilke politiske temaer er aktuelle for øjeblikket?	
Vigtige globale organer og institutioner	
Mediernes rolle	
Forskellen på rige og fattige lande	
Flygtningeproblemet	
Bæredygtig udvikling	Økologisk/økonomisk/politisk
Globalt samarbejde	
Globale kriser	

Afsluttende bemærkninger

De store udfordringer, som de rige vestlige lande står overfor i dag, på grund af at de nationale fællesskaber trues af opløsning som følge af en stadig stærkere modsætning mellem forskellige livsformer, der kan føre til parallelsamfund i samfundet uden indbyrdes kontakt med hinanden, kan imødegås ved, at der skabes en ny fælles konsensus om, hvad det vil sige at være medborger.

Et nyt triangulært medborgerskab kan have den meget vigtige funktion, at det kan skabe en fælles platform for forståelsen af både de individuelle rettigheder og pligter på nationalt plan og af menneskerettighederne på det internationale og globale plan. Det kan dermed bidrage til at styrke kulturmødet og skabe grundlaget for en fælles national identitet og loyalitet samt til udviklingen af en global ansvarsfølelse. Det giver ikke mere mening kun at forstå medborgerskabet inden for nationalstatens rammer i en tid, hvor denne mister mere og mere af dens suverænitet. Med udgangspunkt i det nationale fællesskab bør en ny triangulær medborgerskabstanke knytte an til både det nationale, det internationale og det globale niveau

På det nationale plan skal medborgerskabet tage udgangspunkt i det folkelige fællesskab og bygge på en konsensus, der sikrer, at et meget stort flertal af befolkningen kan tilslutte sig de rettigheder og pligter, som medborgerskabstatusen indbefatter. Derfor bør man være meget forsigtig med at indføre nye rettigheder, hvis de kan true den nød-

vendige konsensus. Medborgerskabet bør være kulturelt neutralt, således at minoritetsgrupper ikke bliver påtvunget den herskende kulturopfattelse for at få del i statusen som medborgere, og bør primært bygge på de civile og politiske rettigheder. De sociale rettigheder er ikke en forudsætning for, at borgerne kan praktisere medborgerskabet. Også fattige lande kan praktisere det triangulære medborgerskab og dermed styrke demokratiudviklingen.

Noter

1. Gengivet i Politiken, 2. marts 2002.
2. Se Mette Jensen: *Tendenser i tiden*. Frederiksberg 2001.
3. Jan Lindhardt: *De syv dødssynder*. Kbh. 2001.
4. Thomas Højrup: *Der går en kløft ned imellem os*.
Interview i Politiken, 14. februar 1999, 2. sektion, p. 5
5. Politiken, 10. marts 2002, i interview med Claus Blok Thomsen.
6. Perikles i sin gravtale over de faldne i krigen mod Sparta (citeret efter
Lars Torpe: *Refleksioner over begrebet et aktivt medborgerskab*, p. 5).
7. Citeret fra Keith Faulks: *Citizenship*. London 2000, p. 17
8. Se endvidere Keith Faulks: *Citizenship*. London 2000, p. 18
9. Se endvidere Keith Faulks: *Citizenship*. London 2000, p. 20
10. Keith Faulks: *Citizenship*. London 2000, p. 21
11. Newton, Hobbes, Locke, Hume, Voltaire, Kant.
12. Keith Faulks: *Citizenship*. London 2000, p. 108
13. Norbert Elias og Jürgen Habermas: *Nasjonalisme og nasjonal identitet*.
Oslo 1994, p. 58
14. *Ibid.*, p. 59
15. *Ibid.*, p. 59
16. Alastair Davidson: *Citizenship and Migration*, p. 8
17. Stephen Castles: *Underclass or Exclusion i „Citizenship, Community
and Democracy“*, p. 38
18. T. Oommen: *Citizenship, Nationality and Ethnicity*. Cambridge 1997.
19. Keith Faulks: *Citizenship*. London 2000, p. 42
20. Tøger Seidenfaden: *Fra lokalt til globalt*.
Kronik i Politiken, 14. september 2002.
21. Norbert Elias og Jürgen Habermas, p. 68
22. Richard Münch: *Nation and Citizenship in the Global Age – From
National to Transnational Ties and Identities*. Palgrave 2001, p. 25
23. Der er visse lighedstræk ved den triangulære forståelse af medborger-
skabstanken og den procedurale statsopfattelse, der som ideal havde,
at staten var neutral, men den altafgørende forskel er, at staten i
modsætning til en ny medborgerskabstanke aldrig kan være værdis-
mæssig neutral.
24. Hal Koch: *Hvad er demokrati?* Gyldendal, 5. udgave 1991, p. 12
25. *Ibid.*, p. 13
26. *Ibid.*, p. 46
27. *Ibid.*, p. 23
28. *Ibid.*, p. 73 og 74.

Litteratur

- Alton, David: *Citizen 21: Citizenship in the New Millennium*.
London, Harper Collins 2001
- Andersen, Johannes: *Medborgerskab. Demokrati og politisk deltagelse*. Systime, Herning 1993
- Carlsen, Arne: *Kundskab, demokrati og det aktive medborgerskab*.
Nordens Folkelige Akademi, Göteborg 1998
- Castles, Stephen & Davidson, Alastair: *Citizenship and Migration: Globalization and the Politics of Belonging*.
Basingtoke, MacMillan 2000
- Demaine, Jack & Entwistle, Harold (ed.): *Beyond Communitarianism: Citizenship, Politics and Education*. Basingtoke, MacMillan 1996
- Denise Meredyth & Jeffrey Paul Minson (ed.): *Citizenship and Cultural Policy*. SAGE 2001
- Citizenship, Community, Democracy*
Cambridge, Polity Press 1997
- Edwards, Rosalind & Glover, Judith: *Risk and Citizenship: Key Issues in Welfare*. London, Routledge 2001
- Elias, Norbert og Habermas, Jürgen: *Nasjonalisme og nasjonal identitet*. Oslo, Cappelen Akademisk Forlag 1994
- Faulks, Keith: *Citizenship*. London, Routledge 2000
- Haas, Claus: *Kampen om det demokratiske medborgerskab: Hvordan skal en demokratididaktik se ud ved begyndelsen af det 21. århundrede?* Kbh., Danmarks Pædagogiske Universitet 2001
- Heater, Derek: *Citizenship. The Civic Ideal in World History, Politics and Education*. London, Longman 1990
- Jensen, Mette: *Tendenser i tiden. En sociologisk analyse af mobilitet, miljø og moderne menneske*. Frederiksberg, Samfundslitteratur

2001

Kane, Peter Jones & Caney, Simon (ed.): *Human Rights and Global Diversity*. Illustreret filosofihistorie, Kbh., Gyldendal 1997

Koch, Hal: *Hvad er demokrati?* Kbh., Gyldendal 1991 (5. udgave, optryk efter 4. udgave)

Korpi, Walter: *Velfærdsstat og socialt medborgerskab. Danmark i et komparativt perspektiv, 1930-1995*. Århus, Magtudredningen 2002

Korsgaard, Ove (red): *Poetisk Demokrati: Om personlig dannelse og samfundsdannelse*. Kbh., Gad 2001

Kymlicka, Will: *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford, Oxford University Press 2001

Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford, Clarendon Press 1995

Lindhardt, Jan: *De syv dødssynder*. Kbh., Rosinante 2001

Marshall, T.H. & Bottomore, Tom: *Citizenship and Social Class*. London, Pluto 1992, 2. udgave.

Marshall, T.H.: *The Right to Welfare and Other Essays*. London, Heinemann 1981

Miller, David: *On Nationality*. Oxford, Clarendon Press 1995

Münch, Richard: *Nation and Citizenship in the Global Age: From National to Transnational Ties and Identities*. Palgrave 2001

Oommen, T.: *Citizenship, Nationality and Ethnicity: Reconciling Competing Identities*. Cambridge, Polity Press 1997

Petersson, Olof: *Demokrati och medborgarskap*. Stockholm, SNS Förlag 1998

Torpe, Lars: *Refleksioner over begrebet et aktivt medborgerskab*. Arbejdsrapport nr. 3. Forskningscenter for Voksenuddannelse, Danmarks Lærerhøjskole, Kbh. 1998

Veldhuis, Ruud: *ECC – Dimensions of Citizenship, Core*

Competences. Seminar d. 11.-12. december 1999

Young, Iris Marion: *Justice and the Politics of Difference*.

Princeton, Princeton University Press 1990.

